

Front Cover

Back Cover

1881. New Zealand. Translation of West Coast Royal Commissioners' Reports of 1880.

Whakamaoritanga o Nga Korero Whakaatu o Nga Komihana I Whakaturia e Te Kawana i Raro i "Te Ture Uiu Mo Nga Whenua i Riro i Te Rau Patu, Me Te Whakawa Mo Nga Herehere Maori, 1879."

Laid on the Table of the House by the Hon. Mr. Hall, with leave of the House.

KORERO O TE TUATAHI.

Ki a His Excellency Sir Hercules George Robert Robinson, G.C.M.G., &c., Kawana o Nui Tireni.

KIA PAI MAI E TE KAWANA,—

He tono atu tenei na maua e Te Kawana kia whakaae mai koe kia tukua atu tenei korero ki a koe he ara taki i to maua korero nui, no te mea e rua nga tino kupu e ki ana maua me whakatau inaianei tonu kei maumau noa nga mahi mo nga marama e haere ake nei.

1. TE KUPU MO TE WHENUA MANIA.

Ara te kupu me aha ranei te whenua e takoto nei i waenganui i nga awa o Waingongoro me Oeo; ko taua whenua, ko tona tino putake i mua o tona rironga i te patu na Ngatiruanui a ko ona eka hui katoa 120,000 eka a ko nga eka o ena i te Mania 30,000.

Maumau ki noa te tangata kua maha nga tau o te whakaaro o nga tangata tutu o te Takutai ki te Hauauru kia tu ratou ki te whakakore i to tatou noho ki taua whenua, a maumau ki ranei tera atu te take o to ratou whakakore i to tatou noho i te whenua, haunga to ratou whakakino i to ruritanga o te whenua i te tau kua pahure ake nei. Engari kahore i penei te whakaaro o nga tangata Maori noho tuturu; era e tika te ki ko nga tangata Maori i tino whai take era ratou e whakaae ki to tatou noho ki taua whenua ki te mea kua ata whakaritea he rahui mo ratou; na ehara atu tenei i te tika ko te tino take o te mutu kino o taua ruritanga ko te kore whakarite rahui mo ratou. Kua puta nga kupu ki a ratou era o ratou kainga mahi ika, tanumanga, me nga ngakinga kai e whakaarohia a ka hoatu nga "Rahui nui" ma ratou, otira kahore rawa i whakaaturia atu kia ratou nga wahi ma ratou. Huri ke ana, akona ana te Apiha o taua kotinga kia kua rawa e whakaaturia atu he kupu mo nga Rahui ki te kore e whakaaetia e te Kawanatanga. A i te wa i puta te kupu whakaoho ki nga Minita i muri mai, a i nga marama e rua o mua o te pananga o nga kairuri o te he e puta mai i runga i tenei mahi puku, kahore i tahuri ki te mahi. A no muri rawa (i muri o te pananga o nga kairuri) i hohoro te ki kia whakaritea he Rahui a kia makatia ki nga mapi, mahia ketia ana ki Poneke a kahore i whakaaturia ki nga Tangata Maori; a ko aua mea i meatia nei kahore i rite ki o ratou whakaaro a kahore ratou i ea.

E kore te whakaaro o nga Tangata Maori e ata rata mai i runga i tenei tikanga mahi puku kumenga roa a i runga ano i te mea e tino whakaarohia ana e ratou i nga mea katoa. Ko to ratou whakaaro tenei, era ranei o ratou kainga noho e tau ki a ratou kahore ranei. E kore rawa te tangata mohio ki te hoko whenua Maori e whakaaro era e riro tetahi whenua ahanoa nei ki te mea kahore a i a i ata whakarite Rahui mo te hunga hoko: a kahore i puta te whakaaro era e rere ke te tikanga mo tenei whenua i riro i te rau o te patu i Taranaki. Kahore he maha nga take kia ata whakaarohia mo te mahinga i tenei. Me te mea kua whakarerea e te Karauna tona mana ki te whenua a ko atu o te awa o Waingongoro i runga i te riro i te rau o te patu a kua whakaaetia te hoki o nga tangata Maori ki taua whenua. E 70,000 eka o te whenua riro i te rau o te patu i te takutai kua whakahokia i te tau 1867 ki nga iwi. Ko te kupu a Ta Tanara Makarini o 1872, Ko te whenua o waenganui o Waingongoro me Hangatahua awa "ahakoa kua puta te kupu kua riro i te rau o te patu" e kore e tika kia nohoia kia ata rite ra ano te wahi ma nga tangata Maori, kahore tenei kupu i whakahokia. Rahi ake i te 160,000 eka o nga whenua o roto o te whenua kua riro i te rau o te patu kua riro i nga Maori te hoko i runga i nga Tiiti tika: a 180,000 nga eka kua utua ki te takoha a ki era atu utu. A i runga ake i enei mea katoa ko nga iwi katoa o te Takutai kua uru rahi ake iti iho ranei to ratou mahi ki te mahi porewarewa a kua whakaaro ratou ko tenei mea te riro i te rau o te patu he mea noa a ma te mahi atua a Te Whiti e whakahoki mai ta ratou whenua.

I runga i enei whakaoho maha o mua ko te mea tika ko nga tikanga katoa mo nga Rahui me ata whakarite a hei amuri te ruri mo reira; a i mohiotia e kore e ahei te whakanoho marie te kainoho mo te whenua i te mea kahore ano i ata korerotia ki nga Maori nga wahi ma ratou. I kitea te otinga o tenei mahi kuare, whakaaro kore ki te he e puta mai, i te ra o muri o te ra i panaia ai te kairuri a puta mai aua tetahi raru meake tae ki te koata miriona ona utu; a i tonoa nga panui ki nga tangata o etahi wahi o te koroni nei, a i Atereria hoki kia hoko ratou

i nga whenua e kore nei e ahei te ki atu era ratou e waiho kia noho marie i runga.

E kaha ana maua ki te whakaatu i tenei ki a koe e Te Kawana no te mea ko taua tu mea kei mua tonu ia maua inaianei, ahakoa kahore i marama etahi atu mea, e marama ana tenei, e kore rawa e nohoia taua whenua i runga i te rongomau ki te kore e makatia mariretia nga Rahui tika ki runga ki taua whenua. A e ata ki marire atu ana maua ki a koe e Te Kawana ki to maua whakaaro ko te mea tika me mahi tonu tenei inaianei tonu. Tenei ano, me mahi tenei i runga tonu o te mana o te Karauna. Kua ngoikore o tatou hoa maori o nga Iwi i to tatou mahi kuare, whakaaro kore ki te he e puta mai, me te matakau a inaianei e matakau ana ratou ki te korero mai i to ratou e hiahia, a ki te whakaatu ranei i te whenua e tika ana kia Rahuitia mo ratou. E ki ana ratou kei a Te Kawana te whakaaro. Otira ki te kaha te mana o Te Whiti, a ko tona mahi he whakakore i te whawhai, ki te whakangawari i te wa o te hanga rori o te ruri Rahui i taua wa ano era e whakaaetia e Te Kawana to kapu whakatau mo nga Rahui e nga Maori noho tuturu a ma ta ratou whakaae pea e patu te whakakore o etahi atu ki muri mai.

Ko te mahi tuatahi ko te whakarite i te nui o nga Rahui. Ko te nuinga e Kitea nei i roto i nga whaiki o te Paremete o te Kawanatanga o Ta Hori Kerei i tae pea ki te 25,000 eka: a tera amuri ake nei era maua e whakaputa atu ki a koe e Te Kawana i o maua whakaaro koia tonu pea te tika kia penei ano te nui. Otira ko te tino mea ko te wahi e whakaritea ai nga Rahui, ko tenei i rahi ake i te nui. E whakaaro ana maua era e mana te kupu mo nga mahinga ika, tanumanga me nga mahinga kai i te mania. He mea noa enei, ko te tino mea ko te Rahui mo nga kainga me nga mahinga kai i te Ngaherehere. Na tenei te kupu i marama mo enei: ehara i te mea he mea tipokapoka te noho o nga tangata maori i te Ngaherehere, piri tonu nga waerenga haere atu ki roto ki te ngaherehere ko etahi e mahia ana a ko etahi kua mahue. Ko te ara hei whakaoti i tenei ko te haere awhio i waho o ratou katoa a me tango he whenua hei whakarite i tenei katoa.

Koia maua ka ki me penei:—

- Me whakarite Rahui whanui timata i awa o Oeo haere tonu a tutaki ki te awa o Waingongoro.
- Me tapahi nga raina o tenei Rahui-rere-tonu inaianei tonu a kia poto katoa nga kainga nga mahinga ki roto a ko taua Rahui nui katoa kia 25,000 eka.
- Me tapahi kia toru kia wha ranei whanui rere tonu puta ki tetahi taha ki tetahi taha o te Ngaherehere o taua Rahui hei ara atu ki te whenua o tua a kia ata wehe te wahi mo ia hapu a kaua e pa ki nga kainga ki nga ngakinga.
- Me whakarite i roto i taua Rahui nga turanga mira kani rakau me nga wahi mo nga rakau hanga whare, taiepa wahie ranei mo te wa e tae atu ai te kainoho mo taua whenua a kia whakaritea hoki he whenua mo nga kura Maori.
- Me panui taua 25,000 eka ina makatia hei Rahui e kore e ahei te hoko i te roa o te wa e noho ai nga Maori i runga i te Rongomau.
- Kia ata rapua, i runga hoki i te kupu kua kiia, te mana o nga hapu o te Iwi a mo te wa e whakaae ai ratou ka wehewehe ai i o ratou Rahui a ka hoatu i nga Karauna Karaati.
- Kia kaua rawa e rihitia e ahatia ranei tetahi wahi o taua Rahui, engari me noho ano nga tangata Maori tuturu, a kia kitea ra ano ma wai ranei, a kia hangaia ra ano etahi ture mo te rihi mo te aha ranei a e kore e puta mai te raru i roto.

I te whakatakotoranga o te rohe o mua o taua Rahui-rere-tonu i te Mania me tuku ki te raina o te ara atu i Ketemarae rere atu ki te Taone nei kia Manaia a rere atu ki Oeo. Me ata whakaaro marire tenei rohe kei puta mai he raru pera me tera i puta i te tau kua pahure ake nei; he mahi e puta mai he raru o roto, he mahi kuare kia waiho ko te whakawhiti ngawari pea mo te kai ruri i te awa te hanga ranei i te ara te mea rahi ake a kia whakaitia te rohe a te Iwi a puta ake pea i tenei te pakanga mo te koroni. Ko te raina o tenei rohe me tapahi inaianei tonu i tetahi pito i tetahi pito, i Oeo i Ketemarae.

He ki atu tenei ki a koe e Te Kawana kia ata mohio koe kahore maua e ki kia hoatu katoa taua Rahui ki nga Maori. Tera ano nga wahi o te Ngaherehere i mua o te Mania kahore he kainga he waerenga ranei a tera pea e tika amuri ake nei kia hokona taua whenua, a ko ta maua e tino tiroiro nei mo a mua, koia tenei, ko te whenua o te raina rohe o tua te Ngaherehere nei inaianei hei a mua ake nei ka nohoia hei pamu iti rere haere i runga i te raina o te Reriwe kua whakaaetia e te Paremete hei hono i te awa-awa o Opunake ki te Raina nui o te Rerewe. Otira ko te tino mea tika o nga mea katoa ko tenei, ma te Kawanatanga e ata tiaki ia eka ia eka o taua Rahui a mana anake e tiaki a taea noatia te awhiotanga o nga kainga Maori i roto i tenei tapahanga whanui a kia kore ai nga tangata e noho ana ki taua whenua e ahei te huna i a ratou ki roto i nga wahi ngaro o te Ngaherehere, a ka riro i a tatou te wahi pai o te Takutai mo te whawhai. Tera ano tetahi mea e tau ana ki tenei mahi mo te Mania, a e mea ana maua me ata whakarite inaianei tonu, a koia tenei, ko nga karaati ma nga rangatira nei ma Hone Pihama raua ko Manaia.

I runga i te korero mo te karaati ma Manaia kahore pea i kiia ki a ia te rahi a ki whea ranei; otira i whakaarohia e te Komihana Hiwari ko te rahinga mona kia 1,500 pea eka a era e marama e whakarite te wahi mana inahoki mana ki taua takiwa.

I runga i te korero mo ta Hone Pihama karaati, ko te kupu tuatahi ki a ia na te Kawanatanga a Ta E. Tapata i te tau 1868 a he mea nui; koia tenei te kupu, kia oti marire te whawhai me hoki katoa ona whenua ki a ia o nga mea e ahei. I muri i tenei ka ki a Tanara Makarini me hoatu he karaati mona ake mo nga eka 1,100, i waenganui o nga awa o Oeo o Ouri a me tetahi rahui penei tonu te rahi mo tona Iwi. I muri mai i tenei i puta pea te whakaaro a Te Hiana ki hoatu 1,500 eka a kia penei ano hoki ma tona Iwi. Ko te whakamutunga i tonu a Pihama kia whakaetia tona hoatu i tona whenua i waenganui o nga awa mo te whenua i te taha ki te Tonga o Oeo kua pau nui hoki ona moni ki te hanga whare me era atu mahi whakapai ki reira; a whakaetia ana e Te Hiana. Ko nga kupu whakaae ana i puta a kahore rawa tetahi i ea. E mea ana maua me hoatu ki a ia te wahi whenua i waenganui o Oeo me Wahamoko i te taha ki te takutai o te ara nui, ko nga eka o taua wahi 1,100 me te whenua anohoki kua taiepatia kua ngakia ki te kai i te taha ki uta o te ara, a ko nga eka e 300 e 400 ranei, ko enai me apiti atu; a ko te Rahui mo tona Hapu me penei ano te nui i waenganui o Oeo o Ouri me ruri inaianei a me whakamau te karaati.

II TE KUPU MO PARIHAKA.

Ara te whakaaro me aha te whenua o waenganui o nga awa o Oeo me Hangatahua awa; ko taua whenua i mua i te rironga i te rau o te patu na Taranaki a ko ona eka hui katoa 125,000 a he mania nga eka 34,000 o taua whenua.

Kua whakaarohia e te nuinga tera tetahi whenua papai, whenua nui i roto i enei rohe a amuri ake nei era te Kawanatanga e whiwhi nui ki te moni ina hokona, katahi ano te whakaaro he. Ko te whenua o te Takutai o Taranaki e takoto haere ana mo nga maero e 30 ki ko atu i te Mania o Waimate tae atu ki Hangatahua awa a era e ahei te wehewehe ki nga wahi e wha:—

- Te Hangatahua awa Poraka timata i to tatou Taone o Okato ki Waiweranui.
- Te Parihaka Poraka, timata i Waiweranui rere ki Moutoti.
- Te Opunake Poraka timata i Moutoti rere ki Taungatara.
- Te Oeo Poraka timata Taungatara rere atu ki te Mania.

Whai haere i roto i enei awa a tae ki nga putake i Tongariro era e penei te wehewehenga, ara: Hangatahua awa 18,000 eka; Parihaka, 58,000 eka; Opunake, 44,000 eka; me Oeo, 26,000 eka.

Otira i whakahokia te Hangatahua awa me Opunake Poraka i whakahokia ki nga tangata Maori na ratou taua whenua i era tau kua pahure ake nei otira i purutia e te karauna nga eka 1,400 awhio haere i Opunake Taone. A inaianei i te takutai ki te Hauraro o te Mania e rua anake o aua wehewehenga e wha e ahei te wehewehe. A i runga i te korero mo tenei me kape ki waho tetahi wahi nui o te Maunga, he kino rawa hoki no te whenua a me mahara ano tatou ko te nuinga o taua whenua i te Takutai he Ngaherehere a e toru maero (a e rua maero) te mamaotanga atu i te moana. Ki te mea ka hangaia tetahi raina awhio ki te taha o te maunga a e iwa nga maero atu o te raina ki te maunga me te waiho i nga maero e whitu i te moana era e pau ki roto ki taua raina awhio nga whenua e ahei te mahi mo nga tau e rua tekau e haere ake nei. I roto i enei raina ko te whenua pai e tau ana kia tatou i te Takutai o Taranaki i ko atu i te Mania, i rahi tata ake i te 60,000 eka a o roto o enei eka kahore i tae ki te 20,000 eka marama.

Otira tenei nga mea e rua hei whakaiti i tenei whenua iti.

I te tuatahi, ko te whakataunga o te Kooti i te tau 1866 kahore ano i ea a e kiia ana 10,000 eka. Kahore e ahei te ata ki ki te rahinga tera hoki e tahi kupu taimaha o roto o ana whakataunga a e kore e marama ia maua inaianei. Otira me whakarite aua mea kahore nei i marama i mua o te wa hei whakarite mo te wahi me te wahi hei whakaea i taua whakataunga.

Tuarua, a rahi ake te taimaha o tenei i to te tuatahi, ko tenei ko te whakarite wahi mo nga tangata o Parihaka. Ko tenei kupu, a kaua e whakaarohia te ara i tangohia ai te whenua o enei tangata o te tu o Te Whiti a kahore nei i mau pu kia Te Kuini a i tangohia nei te whenua e te rau o te patu, he kupu taimaha ano tenei a ko te mea tika me mahi tonu inaianei. Ko te maha o nga tangata haere ki te wehewehenga i waenga ia ratou ia Ngatiruanui i te awa e tata ana ki Oeo i kiia i te tauanga i 1878, 841 hui katoa, a 342 o ratou e noho ana i Parihaka. E kiia ana kua nui haere nga tangata o Parihaka i muri mai i taua tau; ahakoa e tika ana tenei kahore ranei kahore rawa e ahei te whakaaro me ki atu kia Te Whiti me ona tangata me haere atu ratou i Parihaka. A i runga i tenei ko Parihaka Poraka anake e atea i muri iho i te hoaturanga o tetahi Rahui nui ma ratou a ko te tikanga mo tenei ko te tikanga kua whakaritea e Te Ture mo nga whenua Maori e ki nei e 50 eka ma te tangata a me waiho te hawhe o te whenua e ahei te mahia o reira ma ratou. Kahore i oti i konei, ina oti te whenua te whakarite mo nga tangata o Parihaka, ko te wahi e toe kia tatou ko tetahi wahi kuiti rere haere i te Takutai mo nga maero kotahi tekau, tekau ma rua ranei, a i waenganui o nga Poraka nui e rua i whakahokia nei ki te Iwi i era tau. A tera pea e kore e tika kia whakanohia he kai noho ki taua whenua kuiti mo nga tau maha e haere ake nei. Kua tauratia hoki tenei tu mahi i te wahi ki te taha ki te hauraro o Urenui a kua mohiotia kaua e hohorotia te penei ano.

Huihuia katoatia a maua kupu era e kitea ko te hawhe o te wahi e tau ana ki te Kawanatanga ki te Tonga o te Mania era ena e puritia hei whakarite mo te hunga o Parihaka; a i runga i te whenua katoa timata i Oeo haere ki Hangatahua awa ko te wahi whenua e toe ana hei mahinga ma maua kahore i tino tae ki te 30,000, eka a o roto o aua eka kahore i rahi ake i te 15,000 eka te wahi marama; a ki te whakaarohia kaua e nohoia te wahi kuiti i te Takutai o Parihaka Poraka e toe ana kia tatou, ko te wahi e tau ana hei nohoanga tangata i te Mania kua iti rawa iho.

Ki te mea kahore i hari te ngakau ki enei tu korero, ko te mea tika kaua tatou e whakakopea i a tatou; a kei te marama nga kupu hei hoaturanga ma maua ki a koe e Te Kawana. E kore e tau te pai ki te whakaroaina te ra mo te whakarite i nga Rahui mo nga tangata o Parihaka. Kei kona nga tangata a me whenua ano mo ratou hei oranga, a tenai ano, kei kona ratou, a e kore ratou e haere atu he wahi ke. Kia hohoro te tau te ngakau o nga tangata katoa ki tenei ka pai; a ka pai kia hohoro te tatu o te ngakau o nga tangata katoa ki tenei, e kore e ea i te whenua i Parihaka nga moni nui e pau nei.

A i runga i tenei ka tukua atu to maua whakaaro tohutohu ki a koe e Te Kawana.

- Ko te whenua i Parihaka e takoto nei ki uta o te ara e hangaia nei i te Takutai a rere atu ki uta a taea noatia nga eka 20,000 tae atu ki ti 25,000 eka me whakatau ki nga tangata mo te wa e noho ai ratou i runga i te rongomau.
- Ko te whenua ki te Takutai o taua ara i te Parihaka Poraka (i runga i te tikanga o te raina ka whiriwhiria mo te ara) a me te toenga o te Oeo Poraka i te Rahui mo nga tangata a Pihama, me pupuri e te Kawanatanga taea noatia te whakarite e te Karauna nga whakataunga a Te Kooti. Ki to maua whakaaro e kore tenei e taea ki te kore e tae tanei men kia whakaritea e te Paremeta; a ki te penei, kahore e pai kia puta tetahi whakaaro mo taua whenua e toe aua kia tatou kia puta ra ano te whakaaro o te Paramete mo taua mea.

Hei mutunga e mea ana maua ko te mea tika kia whakaaturia ki a koe e Te Kawana te take i tukua atu ai ta maua kupu tohutohu mo Parihaka mo te Mania i te tukunga kotahi.

Ko te take tenei, he uru tahi no aua mea a e kore e ahei te wehewehe. Kahore te mana o Te Whiti i tau ki tona hapu anake. Ahakoa he maha nga mea kua tau hei whakakore i te Whakapono o nga tangata e whai ana i a ia, a ahakoa kei te tupu haere te whakaaro o ratou ki te puta he pakanga ko ratou te mea e mate, mau tonu to ratou whakarongo ki a ia notemea ko te kupu tuatahi o tona tikanga he whakakore o te pono o te riro i te rau o te patu a he ki atu mana e whakahoki katoa o ratou whenua. E mana ana tona tu i runga i tona kupu ko tona mahi he mahi Atua ara, he mahi i runga, i te mana o te Atua a i runga i tona matakite, a ko enei mea e ata whakaponoia ana e nga tangata e whai ana i a ia. Ahakoa e kuare ana enei mea, maumau whakakore i to ratou kaha e mau tonu nei. E kore e ahei te whakanoho tangata ki te whenua a Ngatiruanui i ko atu o Waingongoro i runga i te rongo-mau i te mea kahore a Taranaki ma i te mohio ka peheatia ranei ta ratou; ki te whakamatauria etahi mahi iti hei tami i tenei raru era e nui haere te kata o nga Iwi e rua ki enei mahi iti, a era e kaha haere to ratou tu ke. E kore e ahei te whakakore, ahakoa hiahiatia e tatou te ata whakaputa i te whakaaro mo Parihaka mo te Mania i te wa kotahi; a ki te kore e whakaritea ngatahitia raua ahakoa waiho e te Kawanatanga tetahi ope nui ki konei mo nga tau e haere ake nei e kore a ia e ahei te hoatu i nga kainoho ki runga ki te whenua i runga i te noho marie. A i muri mai i nga mea kua puta i muri o te whawhai a i te ngaunga o te ngakau o nga Iwi e rua era e kuare te ki ki te mahi peneitia pea e kore e puta mai he he o roto; otira e mohio ana maua ki te puta ke tetahi whakaaro i te whakaaro e tukua atu nei e maua ki a koe e Te Kawana e kore e ahei te ata mahi tena. Ahakoa kua ki a Te Whiti kia kaua ona tangata e puta mai ki tenei komihana e mohio ana maua kei te whakaaturia katoatia a maua e mahi nei a kei te ata titiro a ia ratou ki era atu Rangatira o te takutahi ki te ata oti o tenei mea.

Era e rite te hari o tona ngakau ki te hari o te ngakau o nga kainoho o te whenua i reira ki te otinga o tenei mea tohenga roa. E whakapono ana maua ki te mea ka tuturu tana mohio era a ia e waiho kia ata noho i Parihaka era e waiho ia tatou kia atanoho i te Mania. A ki te tahuri tatou ki te noho i te Mania a kahore i ata whakaatu era a ia e ora pai i Parihaka, e kitea pea e kore e taea a Parihaka te Mania ranei engari ma tetahi pakanga tohengaroa a era e mohiotia he pakanga ma te toa.

A ahakoa i runga i enei kupu kua whakaaro maua me tuku tahi atu enei take e rua ki a koe e Te Kawana ko te mea hei timatanga a hei mahinga inaianei ko te maka i nga Rahui i te Mania E ki ana maua ko te ruri i enei Rahui ko te tapahi i nga raina me timata inaianei ki te mea e kiia ana kia kana e pau noa te raumati, a kahore e kitea e maua, ki te mea ka whakamanaia to maua whakaaro hei whakakore i te timata tonu i tenei mahi inaianei.

E tukua atu ana enei mea kotoa i runga i te whakamoemiti ki a koe e Te Kawana.

WILLIAM FOX (TE POKIHA). FRANCIS DILLON
BELL (TE PERE).

TUARUA O TE KORERO. I tukua ki nga Whare e rua o te Paremete i runga i te tone o Te Kawana.

Ki a His Excellency Sir HERCULES GEORGE ROBERT ROBINSON, G.C.M.G., &c., Kawana o Nui Tireni.

KIA PAI MAI E TE KAWANA,—

I te tukunga atu o tenei kupu tuarua ki a koe e Te Kawana ko ta maua kupu tuatahi tenei he tangi atu na maua i runga i te tono ki a koe kia ata manawanui. Otira ka hohoro haere maua ki te mahi i te mahi i whakaritea mai e koe ma maua e Te Kawana ka ata marama haere to maua kite i nga mea e rua; tuatahi ko te rere ke o nga whakaaro o nga Tangata Maori o te Takutai ki te Hauauru i puta mai i roto i te mahi ngoikore, mahi rere ke, o te Kawanatanga kia ratou mo nga tau rahi atu i te tekau ma rima. Tuarua, ko nga raruraru i pa mai ki ia Kawanatanga o taua takiwa era e ata oti ki te mea i mahia i runga i te mahi tika a te whakahau tika, mahi maro. Kahore e tika kia kiia kautia tenei ki a koe o Te Kawana me te kore whakaatu ki a koe nga kupu hei whakatika i tenei kia ata kitea te ahua o tenei mea e kiia nei kia whakaotia me korero poto to tatou mahi to tatou aroha ki te Iwi Maori, nga take o te riri ki nga Iwi o te Takutai ki te Hauauru a puta mai i roto enei raruraru. Ko te mea tika kia ata mohiotia, te ahua rere ke o nga mahi o ia Kawanatanga kia mohiotia ai hoki nga take i mahi ai ratou i ia wa i ia wa. Ko te tuatahi o enei rapurapunga i hohoro te kitea i te tirohanga ki nga korero whakapapa e mohiotia nei; ko to muri mai i kitea i runga i te mahi nui, mahi roa a i te titiro i nga tini pukapuka a nga kaimahi a te Kawanatanga, ko te nuinga o enei kahore i taia, kua ngaro ranei i roto i nga kokoru o te Tari Maori a i rapua i roto i nga pukapuka o te Paremete a hahua ake.

A i runga i te kupu tuatahi o tenei korero ko to tatou noho tahi ki nga Maori mo te wahi poto o muri iho o te haerenga nui mai o te Pakeha i te tau 1839-40 i pai. Ko to ratou mohio ki nga mea o waho o Nui Tireni, na te haere takitahi mai o te patu wera, na te nohoanga o nga Pakeha hokohoko i waenga ia ratou a na te akoranga a nga mihanare, a puta rawa mai tatou arohaina ana karangatia ana. Ko te mea tuatahi hei whakarereke i puta mai i te tau 1844 i te wa ko Pitiroi te Kawana ara te whawhai i Pewhairangi. Ko te taunga taua awa o nga kaipuke wera o te Tai ki te Tonga a puta atu ki nga rau te taunga o aua kaipuke i ia tau a me te mahi atu nga tangata o Ngapuhi i tetahi mahi utu nui mahi whakakino rawa i te tangata. Whakaritea ana kia utu ana kaipuke i nga utu o te katimauta ki te Kawanatanga. Kua tuturu te noho haere atu ana noho atu ana ratou, whakaarohia ana e Hone Heke te take i haere atu ai ratou tapahia ana e ia te rakau e iri nei te kara o Ingarani i Kororareka i te wa i nui te mahi o nga Maori e Ngapuhi ki nga patu wera hei timata riri mana a tahuna ana te Taone me te patu haere e etahi hoia torutoru nei o Ingarani me nga Heremana o nga manu wao. Tonoa ana he hoia ki Atereria a whawhai ana mo te tau kotahi a tahuri mai ana te nuinga o te Iwi o Huke i raro ia Tamati Waka Nene a mutu ana taua whawhai a mutu rawa te ahua rere ke o nga tangata i taua takiwa.

Ko te pakanga o muri iho hei whakakino i to tatou atanoho, no Haretaunga a e tutata ana taua kainga ki Poneke, no te tau 1845 tena. Ko te timatanga na tetahi Rangatira Maori, ehara i te tino rangatira, ko Taringakuri te ingoa, ko te putake he tautohe i runga i te hoko o tetahi wahi whenua iti nei; a penei tahi te wehewehe o te Hapu me tera i Pewhairangi, he maha ratou i rere mai kia tatou, a ko te Puni te rangatira, ko te rangatira tenei nana i karanga ki uta nga Pakeha tuatahi i haere mai hei kainoho mo te whenua a piri tonu a ia hei hoa aroha a mate noa. Ko tenei pakanga na nga hoia o te Kuini hui atu ki nga kainoho o te whenua hui atu hoki kia Te Puni ratou ko ona hoa Maori. E tika ana kia whakina na Wiremu Kingi Rangitake pea i ora ai te kainga nei a Poneke a ko ia ano te take o te pakanga i Waitara Taranaki, otira i te wa e korerotia nei kahore a ia i whakaae ki te uru atu ki te hoariri ki te patu i nga tangata noho i te whenua. E mea ana maua ki te mea i ata whakaritea tona whakahoa kia tatou i reira era pea a ia e piri tonu kia tatou hei hoa.

Ko te toru o nga pakanga ko tera i to tatou whawhai ki nga tangata o Whanganui i te tau 1845. Ko te take he ohore. E takaro ana tetahi o nga Rangatira o tetahi o nga Manu wao o te Kuini paku ohore ana te pitara i tona ringa puta ana te mata o taua pitara i te paparinga o tetahi Rangatira nui. I runga i te tikanga Maori me rapu te uta o tenei mate a me horoi ki te toto. Rere atu ana etahi taitamariki ki te whare o tetahi tangata noho o te whenua a kohurutia ana etahi o tona whanau. Panuitia ana e tetahi Rangatira Hoia ope iti a te Kuini i Whanganui te ture mo te wa o te whawhai a hopukia ana tarona iho i nga kaikohuru. Tu ana te Pakanga i te awa

o Whanganui. A me te ritenga o mua wehewehe ana te Iwi: ko era i tutata ki te kainga i piri ki a Te Kuini a i whawhai i te taha kia tatou, a i muri iho i etahi kokiri a nga Hoia hui ki nga hoa Maori a kahore nei i mate nui he tangata i pau nui ranei he taonga, mutu ana te whawhai hoki ana nga tangata ki te ahua o mua a kahore i wha kaohoa mo nga tau maha o muri.

I waenga o te mutunga o tenei pakanga o muri nei me te tau 1860 kua whai whakaaro hou te ngakau o te tangata Maori kua nui haere te noho o te Pakeha me te ahu haere o te kainoho whenua ki nga kainga Maori, ahakoa he mea ata whakariterite tenei haere, oho ana nga Maori, me te oho ano o nga tangata kahore nei i maka, ina kitea te nui haere o nga tangata kainoho e maka ana. E mohio ana te tangata kahore nei i maka ki tona iti haere a mamae ake ana tona ngakau whakapehapeha, me tona kite iho ka nohoia te kainga o nga tangata kua iti haere te kaha a na ratou te mana o te whenua, a kua nui haere te noho o te kainoho, a nui ake te mamae mo te riro o o ratou whenua ahakoa pehea noa atu ratou, a tupu ake ana te hae me te riri a ka whanga marire, a te otinga kua tupu he pakanga, a ka whakataetae ki te tangata haere mai ki te noho i tona whenua; mo te wa e korerotia nei e koropupu ake ana enei whakaaro i roto i te ngakau o te Maori, a te putanga ake ka tahuri ratou ki te mahi tahi a ki te whakakore i to tatou kake haere. Ko to ratou mahi tuatahi ko te mahi pupuri whenua a i timata tenei ki Manawapou i te Takutai ki te Hauauru, a i kona i puta te kupu o nga tangata i whakaritea e etahi hapu nui ka mutu to ratou hoko whenua a ka tahuri ratou ki te whakakore hoko o etahi atu ki nga Pakeha. Ko te mahi tuarua, he mahi nui ano (a i timata i taua kainga ano), a ko tenei he whakamatai ki te whakatu i tetahi mea mo te Iwi e ahei ai ratou te noho i runga i te whakaaro o te ngakau o ia tangata i raro i te mana o te Kingi Maori. He maha nga hapu nunui nga hapu aro ki te whawhai i uru ki tenei mea, o ko nga ara o te mahi kuare i whakaturia nei ki Waikato kahore i roa kua kaha te mahi i runga i etahi whenua nui, me te pana rawa atu i te mana o te Kuini a i runga i enei kapura taupoki ma te hau iti e whakaka a puta ana taua hau iti i nga mahi pouri i mahia ki Waitara i te tau 1860. Ko te ahua o te take o tenei ngangaretanga ko tenei, e tika ana ranei kia Whakaputa kupu te rangatira o te hapu mo te hoko i nga eka 600 e tetahi tangata iti iho i taua rangatira i ki nei nana taua whenua no te mea i noho tuturu a ia ki reira. Otira i kitea e nga kaipupuru whenua, e nga tangata hoki e whai ana i te kingi tera tetahi mea rahi ke e puta ana i taua hoko. Kia ratou ko te tikanga tenei kia kaua rawa e hokona he whenua ki te Pakeha, me te mana o te kingi ki te whaka kore i taua hoko. Tahuri mai ana nga whakaaro o nga hapu o Waikato a waiho ana ma ratou te whawhai. I muri iho i tetahi whawhai poto i reira i te tau 1860-61 a i uru mai nei ratou ki roto hei hoa mo Wiremu Kingi Te Rangitake i nukuhia te Pakanga i te tau 1863 ki Waikato pu, a hutia ana te kara o te kingi hei tahuri mai ki o tatou hoa noho, hei huihuinga mo te whakanoa i te mana o Te Kuini a mo te pana atu i nga Pakeha i nga Moutere. I nga whawhai katoa o muri iho ko te kupu whakaari tenei a nga toa Maori; a i nga wahi i riro ai ia ratou te kaha ko te mea i hiahia e ratou a i etahi wahi i kaha a i etahi wahi i kore ko te pana atu i nga kainoho.

I whawhaitia te whawhai nui o Waikato i te tau 1863-64 a te mutunga iho ko te mate o te hunga o te Kingi i Waikato i Tauranga a nohoia ana to ratou kainga e o tatou tangata; a ata oti ana i aua wahi. Kahore i mutu te whawhai o Waikato ka timata te whawhai kaha i te Takutai ki te Hauauru tapahi atu i kona ra roto o te Moutera ki te Rawhiti me te uru mai o nga Hapu kahore ano i pa ki nga whawhai o mua, kua pa iti ranei. No tenai wa ka uru nga tangata o te Takutai ki te Hauauru ki nga mea e korerotia nei a te wahi kua kiia e koe e Te Kawana kia rapurapu maua ki nga peheatanga i runga i te mahi Komihana; a ko te take tenei i uru ai. Kua hokona e nga tangata Maori e noho ana ki runga i te whenua i waenganui o Waitotara o Patea tetahi whenua e hono ana ki Waitotara ki te Hauraro, ki te kawanatanga, a na Ngatiruanui na Whanganui taua whenua; e nohoia ana e te kainoho, a kei te hangaia tetahi ara, ka puta mai etahi tangata o Ngatiruanui e noho nei ratou ki te Hauraro ki te teha o te Mania o Waimate ki to patu i nga kai hanga rori. I te timatanga o te tau 1865 ka puta a Tienera Kameron me etahi ope maha o nga Hoia o Te Kuini, he maha nga Marihia me nga hoia Maori; a timata ana te whawhai a ka maha nga marama ka whati nga Hapu e whawhai mai ana ko te maha o nga tangata o a ratou Hapu i uru ki te whawhai engari kahore a Te Whiti, a Wiremu Kingi Matakatea me etahi atu Rangatira i uru. I te otinga o tenei whawhai i te marama o Hepetema, 1865, ka tangohia te whenua o te Takutai katoa timata i Whangauui rere atu ki Parininihi, e wha tekau nei ona maero te mamao atu i Niu Paremata i runga i te rau o te patu a i runga i nga tikanga o te New Zealand Settlements Act. Otira kahore i aia atu nga tangata Maori i to ratou whenua. I whakahokia katoatia ratou i runga i te whakaaro nui o te Kawanatanga, ki tetahi wahi nui o to ratou whenua noho a ana i reira i runga i te ahua noho pai mai kia tatou, a tata noa te pau nga tau e toru, a tena ano i te tau 1868 i runga pea i te aro atu ki tetahi whawhai hou ia Te Kooti i te Takutai ki te Rawhiti ka tahuri ano etahi o nga tangata o te Takutai ki te Hauauru, ko Titokowaru ta ratou kai arahi, ka tahuri ano ratou ki te whawhai a whakahoroa ana te nuinga o nga kainga i runga i te whenua o nga maero e wha te kau, a i taua takiwa kua whakatokia i te whenua i waenga o Waitotara o Waingongoro. Ko te mutunga o tenei whawhai ko te oma o Titokowaru me te nuinga o ona tangata ma nga wahi ngaro o te ngaherehere nui ki te kainga o Ngatimaru o uta o Waitara; ka riro herehere te Pakakohi, a kawea atu ana a Ngarauru ki Whanganui noho ai, a ratou e noho ana i waenga noho e tata ana ki Waitotara. Ka puare nei te whenua o waenganui o Waitotara o Waingongoro hei nohoanga tangata ka nohoia e o tatou kai-noho; a no muri ka whakahokia mai nga tangata o Pakakohi o

Ngarauru ka whakanohia ki nga Rahui, kua whakaritea kua rurutia ma ratou e te Kawanatanga a e noho tonu nei ratou tae noa ki tenei ra, ko nga mea nunui o enei tangata kua whakahokia nei kua ata whakaritea a he mea iti nga mea e toe nei hei whakaaro ake ma maua. Tenei nga mea nunui kei te taha ki te Hauraro a ko te take o enei ki to maua titiro ko te mahi rere ke o nga Kawanatanga maha. A i runga i te whakaaro kia tiaho te maramatanga ki runga ki enei mea o tana wa, a kia whakamutua enei kurarururu ka mea atu maua ki a koe e Te Kawana kia ata tirohia a koe te mea nana pea i whakaatu ki nga Minita o te Kawanatanga tuku iho, tuku iho te tikanga hei ara mahi ma ratou. Ko te mea tika kia rapurapu maua ki te mea ka whakaatu maua ki a koe e Te Kawana tetahi whakaaro tika o te ahua o enei mea inaianei.

- Te ahua o nga mea i te mutunga o te whawhai. Ka oti te whawhai te tami ko te whenua o waenganui o Waitotara o Cape Egmont kua whakarerea e te tangata Maori e te kainoho hoki. I Oketopa, 1869, tae noa ki nga kainga nohoanga tangata o waho o Nu Paremata kahore he Pakeha kotahi, engari kotahi rau pea kei te Taone o Patea me etahi whanau i noho i runga i te toa i Wairoa a puta tonu i tana whawhai i ora hoki i te tata ki o tatou pa, i o tatou pareparenga me nga Porakahauhi a ko te kaitiaki he waranatia me tetahi ope o Ngatiporou. He takitahi nga whare e whakahoutia ana: ko nga tangata Maori whawhai mai kua kore rawa, ko a ratou pa ko o ratou mahinga kua whakakorea rawatia. Kahore he tangata Maori o te huuga Maori whawhai mai timata i Waitotara tae noa ki Wai ngongoro.

I whakaetia e te whare Runanga o Raro nga pauna moni 10,000 hei awhina mo nga kainoho i te whenua kia hoki ratou ki o ratou paamu. Otira i mua i to ratou hokinga i tonu ratou ki te Minita a whakaae ana a ia, ki te mea ka hoki ratou ki o ratou kainga era te Kawanatanga e ki kia kore nga tangata Maori whawhai e hoki mai. Kia kore rawa a ngiha te ahi a te tangata Maori whawhai ki te whenua i Patea. Kaha tonu te whakamana i tenei tikanga. Tae mai ana te rongo tena nga ope iti a Titokowaru te hoki ngoki mai ki te tahataha ki te Hauraro o te-awa o Waingongoro ka tukua atu etahi tangata a puhia ana etahi tangata e rua a hopukia ana tetahi wahine; i tetahi kainga ke i etahi maero ki runga ki te awa o Waitotara ka puhia ano tetahi tangata kotahi a hopukia ana te rua o nga wahine. I runga i tenei mahi kaha ka whakamutu nga tangata ki te hoki mai ki te noho ano ki to ratou whenua.

I taua wa nei kua tonoa nga Maori noho pai kia mahi i nga mahi nunui a whakaae ana ratou ara nga tangata Maori ki te Hauraro o Waingongoro a kua kaha te mahi o te Kawanatanga kia wha kaputaia he ara ma te Takutai ki nga kainga e noho pai ana nga tangata awhio haere i Nu Paremata, whakaritea ana nga mahi me nga utu ma Wi Kingi Matakatea me ona tangata i Opunake, ma Hone Pihama me ona tangata i Oeo, a ma Manaia me ona tangata i Kaupukunui hei hanga i te ara ma te Takutai, a kahore tenei mahi i whakararua.

I te timatanga o te tau 1870 ka timata te hoki nui o nga kainoho ki a ratou kainga. Hiahia tonu ratou kia kaua e tukua kia hoki ma te Maori, kahore pea i rere ke i runga o te whakaaro o te ngakau tangata to ratou whakatakariri a he maha nga tangata i whaka waia kia ki ko te kupu a te Tumuaki o nga Minita me te kupu nei "Maori whawhai" e rite ana ki te kupu "etahi Maori." Otira kahore rawa tenei kupu e pa ki nga tangata penei me Hone Pihama, "te tino toto pai o Ngatiruanui," kua whakahokia nei ki a ia e Te Retimana nga mano eka maha i Patea a kahore i oti taua mahi i runga i tona "piri mai kia tatou i te whawhai o te tau 1868 a mate tahi me nga kainoho i te whenua i nga tangata i mate i nga taonga i pau otira whakarerea ana ona tangata ake ina karangatia a ia e te Kawangatanga". E kore rawa hoki e tau tenei kupu ki te tangata penei me Meiha Keepa ratou ko ona tangata i toa nei to ratou whawhai i to tatou taha. I ki a Keepa nana te nuinga o te whenua i waenganui o Waitotara o Wairoa a i kaha te tonu atu kia whakaae a ia ki a 400 eka mana, a ko tenei no muri i tona tonu ki tetahi Komihana a kahore i whakaetia tona tonu tuatahi.

Nui atu ana te taimaha o enei mahi a te Kawanatanga i enei tautohetohe a tera ano nga tohu o etahi kino e puta mai ana i te ahu ki te Hauraro. Kei te haerere a Titokowaru ratou ko ona tangata i te whenua a Ngatimaru a i Waitara me te mau pu. I te huihui a Te Whiti i te hawhe tau i Maehe 1870, i kitea me whakaputa tetahi tikanga hei whakamarie i enei tangata haerere o Ngatiruanui kia puta tuturu ai te rongomau. Kei te pakeke haere te mahi whakamarie i nga Rangatira kahore i uru ki te whawhai i te wa e tupehupehu haere ana a Titokowaru hei whakakore i te noho rongomau o nga tangata e noho nei i nga wahi ata noho i Nu Paremeta. I te marama o Mei ka tahuri te Runanga kua whakaritea e Ta Tarara Makarini mo nga mahi Maori o Taranaki ko nga tangata o taua Runanga i whiriwhiria ano nga tino Rangatira Pakeha, i whiriwhiria hei hoatu kupu ako ki te Kawanatanga ka tahuri ratou ki te whakahoki kupu ki te Kawanatanga, a ki te tonu kia whakaputaia tetahi tikanga mo Titokowaru, kei te kore hoki e tau te Rongomau i te mea kei te waiho nga tangata whai i a ia Kia haerere i waenganui o nga Hapu o Waitara a kahore i te paingia ratou. I te timatanga i pai atu te Kawanatanga ki nga tikanga o te Runanga ki te mea ka kore aua tikanga e whakakore i te riro i te rau o te patu. Otira kahore he mea mahia. I te Huihuinga i Parihaka i Hepetema, a i reira a Titokowaru, i rapurapua me kore e kitea te whakaaro o te Kawanatanga mo tona hoki a kahore i kitea; ka whakahoki kupu ano te Runanga Maori o Taranaki ki te Kawanatanga a ko te take tenei, i te mea kahore i mohiotia te whakaaro o te Kawanatanga mo Titokowaru, he mahi whakawehiwehi tona haerere i nga kainga tutata ki nga kainga noho pai.

I taua wa e kaha ana te Kawanatanga ki te akiaki i te mahi hanga rori te Takutai a whakamatau ana ia Te

Whiti kia haere mai hei hoa mo ratou i re mutunga, a i tetahi hui i Parihaka i Tihema 1870, ohorere ana te whakaae a Te Whiti ratou ko ona hoa kia hangaia nga rori a whakaae ana kia uru ratou ki te hanga. Ko tenei whakaaro mo te hanga te rori timata atu i Warea haere ki Umuroa i taria kia kitea te whakaaro a Te Whiti; a kua puta nei tona whakaae mo te hanga a kua ata marama nga whakaaro i waenganui o Te Whiti me te Kawanatanga ka ahua whakaaro a Titoko ki tenei a ka pumau tona whakaaro mo te hoki ki tona kainga tawhito i te Mania o Waimate. Hohoro tonu te Komihana Hiwari ki te whakaoho i te Kawanatanga o nga mea e pa mai i runga i tana hoki a me te patai atu e kore ranei e tika kia matara nui mo te kokiri i Opunake. Hohoro tonu te ki kia hanga he Porakahauhe ki Opunake hei wahi huihuingu ki te mea ka hoki a Titokowaru i runga i tona kupu a ka hoki tu a whawhai; otira kahore rawa i whakaputaia mo tona hoki mai ki te Mania me whakaae me whakakore ranei.

E taimaha haere ana tenei kore o te whakaputa tikanga i ia ra i ia ra; inahoki e kaha ana te tono o nga kainoho e tutata ana ki Nu Paremeta ki te Kawanatanga ki tetahi ara mahi, ko te mahi o nga kainoho i Patea e mea ana kia pera rawa atu te mahi a kia whakaarohia a ratou mea. E tika ana te awangawanga o nga kainoho o Taranaki kia panaia atu a Titokowaru me nga tangata tutu e whai haere nei i a ia a puta ohorere ana ki nga kainga me o ratou pu. E tika ana ano hoki te whakaaro o nga tangata o Patea kia kaua rawa enei tangata e tatu ki to ratou wahi ki te ahei ratou. Puta ana nga kupu kaha i te kainga ki Patea mo te korerorero ki nga Maori o te tahataha ki te Hauraro, ki te Tonga o te awa o Waingongoro, puta ana te taimaha o aua kupu kaha kia Hone Pihama me era atu o nga tangata kua piri mai kia tatou, no te mea na tatou ano ratou i whakanoho ki Oeo i te Hauraro a i Taiporohenui i te Tonga. Ka kite te Runanga Maori i te ahua pai haere o nga tikanga i muri iho o te whakaae a Te Whiti kia tahuri mai i ia hei hoa hanga ara ka tahuri ratou ki te mahi kia whakangawaritia nga tikanga taimaha; a i Maehe, 1871, ka whakaritea etahi atu kupu e taua Runanga Maori, whakakino mo nga tikanga e rua e whakataua ana ki te Takutai a i ki ratou ko enei tikanga hei whakahou i te whawhai. I te mutunga ka kitea iho e te Kawanatanga te hokihoki tonu ki enei tikanga katahi ka ata mahia i runga i te whakaaro nui. Ka tuhia e Te Kihipone tetahi kupu marama, kupu kaha a whakaputa ana i tona whakaaro, ahakoa nui te whakaaro o te Kawanatanga ki te rapu tikanga mana i mua, i te taha ki te Hauraro ki te Tonga o Waingongoro i runga i te ahua o nga mea kua mahia o mua ake nei ko te mea tino tika kia rapua he ara hou hei whakapumau i te rongomau; ki ana ia "i runga i te ahua rere ke o te tu o te Maori mo te whenua, o tatou, o tetahi ki tetahi to ahua whakawehi a Titokowaru te kore o te whakanoho tangata ki te whenua, i runga i te aro ki te whawhai, te ahua rere ke o te takiwa ki te Tonga o Waingongoro a era e nui te raru i runga i nga tono a te iwi o Taurua e mau herehere nei i Otakou, ko enei mea katoa he mea take raruraru a e kore e tika kia whakaarohia koretia a me tere te whakemutu i runga i te tikanga rongomau. Ko nga kupu a te Runanga Maori, ahakoa puta i runga i te kaha rawa, e whakaatu ana ki nga mea taimaha a ki te kore e mahia ki te puta oherere mai o te oranoa." I whakaae a Te Huera ki nga whakaaro a Te Kihipone. Otira i whakaaro te Tumuaki o nga Minita e rere ke ana nga tikanga o nga kainga e rua (o Nu Paremeta o Patea) kua nui te take mo te whakaputa i nga kupu taimaha ki te kainga kua panaia nei ona kainoho Pakeha, a heoi ano te tikanga e hoki ai ratou ki te noho ano i o ratou kainga, a koia tenei ko nga Maori kaua e tukua kia hoki ki reira, kia noho nui ra ano te Pakeha hei oranga mo ratou, a ki te whakamahia nga kupu a te Runanga Maori ko tera hei whakahoki mai ia Titokowaru a hei kona ka puta he whakaaro ki te Tonga o Waingongoro, a ko tona tatutanga hei whakahou i te whawhai. Ka tohe tonu nga kainoho o Patea ki te pitihana kia kaua e rere te tikanga; a ka tono ratou kia tahuri ki te whakamutu "i te mahi tuhi e mahia mai ana e nga Pakeha o Nu Paremeta" e kaha nei to ratou mahi kia whakahokia mai te hunga whawhai, a ki te whai kupu atu kia ratou era pea ratou e whakahokia ki o ratou kainga.

III. TE HOKINGA O TE HUNGA WHAWHAI O NGATIRUANUI.

I te wa e whakawerewere ana te ngakau o te Kawanatanga i runga i nga tikanga maha a i nga akoranga tautohetohe ata hoki ana nga hapu kua mau i runga i te kupu kore. Tae ki te mutunga o Maehe, 1871, kua hoki mai a kokiri ratou ko etahi o ona tangata ki Omaturangi i runga i te haere tahae. Whakamatauria ana te whakahoki ia ratou, he mea ka kaha, he mea ka kore; kei te mau tonu te ki ka hoatu te 1,000 pauna mo te hopu o Titokowaru a haere ana nga waranatia ki te ngaherehere ki te whakamatau hopu i a ia, kahore i roa ka kiia kia mutu tenei mahi. I Akuhata ki muri mai ka haere mai tetahi ope a Titokowaru ki Kaupukunui, a ka timata te tua i te ngahere-here; hei kona ka puta te kupu o te Tari Maori "Ka nui te pai o nga whakaaro o nga tangata whai i muri o Titokowaru kua tahuri hoki ki te mahi i nga mahi o te rongomau," I Oketopa ka mauria mai e Hone Pihama te rongo korero kua puta te tikanga a Titokowaru ratou ko nga tangata whai i a ia kia whakarerea te whenua a Ngatimaru a kia hoki ki te Mania o Waimate noho ai. I te timatanga o Nowema i te whakaoho a te Komihana Hiwari kei te ahua kino haere nga mahi, ka oho te Kawanatanga a ka tonoa atu kia whakaputaina mai tona whakaaro. Ka whakahokia mai e ia ko te hoki o nga Maori ka hoki tonu, na ki te whakaaetia e te Kawanatanga me ata whakariterite kia ratou kia noho ratou ki te Poraka kotahi, ko te mea pai tenei ki tona whakaaro inahoki i te mahi kai ratou i te wahi takutaha wahi mamao atu tetahi i tetahi i runga i te Mania a era e

pakeke ratou ki te ata kiia kia haere ratou i aua mahinga.

I taua takiwa kua karangatia e Titokowaru tetahi hui nui i te whenua o Ngatimaru kia korero mo te tikanga o tona hoki. Ko tona tikanga he tono ia Ngatiawa kia hoki ki te arahi i a ia; kahore a ia i wareware ki te paopao he waka nui e rima, kua taraia e ia ma ratou kahore ratou i whakarongo ki tona karanga; engari whakakore ana ratou i tona hokinga i mua i tona whai tikanga ki te Kawanatanga, hei kona ka tawaia ratou e ia mo to ratou ahua mataotao a kahore a ia i whakaae ki te ki atu era a ia e noho.

I te mutunga tonu o te Hui ka haere mai te nuinga o nga taitamariki a Titokowaru mahue atu a ia me etahi kaumatua torutoru nei; a tere tonu to ratou haere ki Oeo, a nui ana te oho a nga tangata o reira i to ratou putanga ohore ki reira i te Kirihimete o te tau 1871. Kahore i ata mahue te whenua o Ngatimaru, ka puta mai a Ngatimaru, kahore nei ratou i puta mai o muri mai ano o te whawhai ki Waitara i te tau 1860, a ka whakauru ano ki raro ki te maru o te Kuini, i runga i to ratou ki no te mea kua tata te haere o Titokowaru kua whakaae ratou ki te mea ka tahuri mai ano a ia ki te whawhai, e kore rawa ratou e pa atu ki a ia.

Ehara i te mea na tana ki anake mo te hoki i rapu rapu nui ai nga whakaaro o nga Minita mo te whenua ki te Hauraro o Waingongoro. Tera ano tetahi whakaaro hou mo te Tonga hei whakataimaha i o ratou ngakau a koia tenei ko te tono kaha kia tukua a Taurua me nga herehere e mau nei i Otakou kia hoki ki Patea. I tetahi hui nui i Whanganui i te 30 o Nowema 1871 i tono nga Rangatira o taua awa kia Kawana Ta Hori Powene raua ko Ta Tanara Makarini kia tukua nga herehere a kia whakahokia ki o ratou kainga. I whakaaetia to ratou tuku ki waho, otira kahore te Minita Maori e whakaae kia mawehe atu ratou i tona ringa, ki ana ia, "Me ata puta tetahi kupu marama mo te whenua i mua o te hokinga o nga herehere ki te kainga kua roa nei te tautohetohe. Kei te mohio koutou e marama ana tenei ko enei kuraruru me ata whakarite i mua o to ratou tukunga kia haere ki nga wahi e pai ai ratou a ka tae ki aua kainga mo te wa e puta mai tetahi whawhai hou. Na ko tenei me atua haere mai ki Poneke." I te mutunga o te tau 1871 ka rua nga taimahatanga o te Kawanatanga: i te taha ki te Hauraro e hoki nui ana nga Maori ki o ratou kainga tawhito, a i Patea i te Tonga e waha nui ana nga Hapu noho pai kia whakahokia nga herehere ki to ratou.

E whakaaro ana maua na tenei tino mea taimaha a te tino oranoa era e tau ki runga ki te ara o te whakahoki o Titokowaru i whakaaro ai a Ta Tanara Makarini Kia kaua e whakapumautia te riro i te rau o te patu te whenua o ko atu o Waingongoro. E marama ana i runga i nga kupu kua kiia atu e maua ki a koe e Te Kawana kahore i ata tatu te whakaaro o te Kawanatanga, a kua tukua kia hoki kupu kore nga tangata kua tangohia nei a ratou whenua. A hoki tere ana ratou. Kahore ratou i noho rapu engari marara tonu ki o ratou kainga tawhito. Kahore te Tari Maori i mohio me pehea ranei he kupu. Whakaaturina ana tenei e tetahi o nga Heketari ki te Kawanatanga me te ata mea marire "Kahore a ia e mohio tera ranei etahi mea hei whakakore." Ko te kupu tenei i whakahokia atu ki a ia "Kei te mahinga te tikanga." Otira i muri tata o tenei ka tatu te whakaaro o te Minita Maori. Kua tuhituhia e te Heketari Kupa te tikanga o te mahi mo muri i runga i tona tuhituhi kupu mo nga mea i puta mai i te Huihui a Ngatimaru. Ki ana ia e hoki takitahi mai ana nga tangata o te Takutai ki te Hauauru a ki te mea ka mau tonu tenei "whakakore matau" i a ia era a ia e ngakau kore a ka hoki hohoro mai a ia, whakaaetia ana tenei tikanga e Ta Tanara Makarini. A i muri mai i tuhia tetahi kupu ki runga ki nga pukapuka mo te hoki a Titokowaru katahi ano ka tino kitea te ara o te mahi, e ki ana te Heketari Maori "I runga i te tikanga kia Ngaruahine (Te Hapu o Titokowaru). E whakaaro ana ahau e kore e tika i runga i te mahi Kawanatanga a e matakau ana ahau e kore rawa e taea te whakamatau whakakore i to ratou noho i te whenua ki te Hauraro o Waingongoro, kua whakarerea hoki e Te Kawanatanga te whakaaro riro i te rau o te patu mo te roa e noho ai ratou a ka kore e whakawhiti Waingongoro." Whakaae ana a Ta Tanara Makarini ki tenei kupu tuhituhi kaua e whakaarohia ko taua kupu i whakaaetia nei he ohore, he hipa ke ranei na te pene. Ko nga kupu "Kua whakarerea hoki e Te Kawanatanga te whakaaro riro i te rau o te patu" i tuhituhia ki waenganui o nga raina o te tuhituhi a Te Heketari a e kore e ahei kia ngaro i te tirohanga a te Minita. Huia tenei ki nga mea katoa kua tahuri nei maua ki te whakaatu ki a koe a Te Kawana, e mea ana maua e marama ana nga tikanga e taka haere ana i roto i nga whakaaro o Ta Tanara Makarini i te mutunga o te tau 1871. E kore a ia e whakakore i te riro i te rau o te patu; a e kore hoki a ia e whakamana. I mea a ia kia whakaritea tetahi tikanga hou a i runga i taua tikanga era a Ngatiruanui e tonoa a me whakaae ratou ki taua tono kia whakarerea o ratou tono whenua i tetahi taha i tetahi, a me hoatu he utu nui kia ratou o roto o nga moni kua potitia e te Paremete a kua hoatu ki a ia hei whakakore i te mana Maori i te Motu ki te Tonga. I waenganui o te wiki kua haere atu a ia i Poneke a mahi ana a ia i Whanganui i nga tohutohunga (instructions) o 1872.

I mua o to maua kianga atu ki a koe e Te Kawana kia tirohia e koe te ahua o te mahinga hou nei, a i nui nei tona uru ki roto ki nga tikanga o te mahi ki te Takutai katoa; he mea tika kia takea ki nga kupu torutoru nei te ahua o te tu o nga Minita o taua wa i te timatanga o te tau 1870. E ki ana maua ko te mea tika kia rite tonu te mahi kia Titokowaru kia Taurua. Ko raua he upoko tahi raua no te hunga whawhai i te tau 1868, a ko te mea tika Kia kohi tahi raua ki o raua kainga i runga i te tikanga kotahi, a ko te tikanga tenei me noho raua i runga i nga Rahui kua whakaritea e te Kawanatanga. Ko te tikanga tenei i whakaritea mo Pakakohi a ko te mea tika me penei ano hoki mo Ngatiruanui. Na e kore maua i konei e whakaoraora i a maua ko maua hoki etahi o nga

Minita o taua wa, mo te tuku kia ata tupu iti haere tetahi raruraru a ko taua raruraru kua heke iho ki ia Kawanatanga ki ia Kawanatanga kua kitea te tika, te mohio, o te hoatu i te whenua whakarite ki nga tangata hoki mai o te hoariri inahoki a Taurua ma: na e whakaaro ana maua era a Titokowaru, me nga tangata hoki i noho pai, e hari a e whakaae pea ki te mea kua ata whakaritea etahi Rahui mo ratou i runga i te tikanga hoki mai i runga i te rongamau. E kore te tangata tu ke i te whanga e whakahe noa i te Kawanatanga, a kahore e whakaaro ki te nui ki te taimaha o nga tikanga o taua wa. I nga pakanga katoa o mua i awahina mai nga hoia a Te Kuini, a ahakoa kua kiia kia kaua ratou e tu ki te whawhai e noho mai ana ratou i waenga o nga tangata tokomaha hei whakawehiwehi. Otira kua mutu taua whakawehiwehi i te mauranga atu o to ratou ope whakamutunga. Tono noa te Paremete ki te Kawanatanga o Ingarani kia waiho iho kia kotahi mano tangata a ma ratou e utu nga utu katoa ma ratou; whakakorea rawatia tenei tono. I Waikato kua ki nui, kua maha nga kianga a te kingi kia tahuri nga tangata o te Takutai ki te Rawhiti; kei te whaia tonutia a Te Kooti i tetahi wahi ngaro oraiti e mau a ora ake me te whai tonu. Kua whakakorea nga kai-mau patu o te Takutai ki te Hauauru. Kua timata te pihi ake o te pai i te Koroni kua mahue nga raruraru o nga tau kua pahure. Kua puta te tikanga o te katoa mo te rongomau, kua puta mai he moni ma te Kawanatanga i runga i nga tikanga o te ture mo nga mahi nunui, kua timata te haere nui mai a te tangata, a kei te hangaia nga rori me nga reriwe i nga Moutere e rua. I te Takutai ki te tonga o Waingongoro kei te hohoro te hanga ano te kainoho i o ratou whare, kei te ngaki i o ratou paamu, me te haere nui mai o nga tauhou. Kia ratou kahore he whakaaro mo te wera i te ahi nga mea o te Mania o Waimate; ko to ratou i whakaaro nui ai, ko nga Minita kia pumau tonu ta ratou kupu "kia kaua e tukua kia hoki ki Patea nga tangata whawhai mai." E ono tekau nga mahi i whakaritea (contracts) mo nga mahi nunui i te Takutai o waenganui o Whanganui o Nu Paremete; a he nui nga tangata Maori kei te hanga piriti a me te hanga rori, hei haerenga mo te kooti o tetahi tangata manawanui i tetahi kainga ki tetahi. E whanga ana etahi o nga Hapu tutata ki Patea kia whakamana te kupu whakahoki ia Taurua ratou ko ona tangata, a kua ki tonu atu ratou kia Te Kawana era ratou e noho pai. Ko nga tautohe o waenga o te Kuwanatanga o Ingarani o Nui Tireni kua mutu. Kua whakaae a Te Karanawira (Lord Granville) era e tukua mai kia kotahi miriona a kua kitea te ahua ora i te whai momi o te Koroni i runga i te whakaaro kua mutu te whawhai o nga Maori, Kei te tono tonu mai te hunga kainoho o te taha ki Nu Paremata ki te Kawanatanga, ki to ratou he mea nui ki a ratou ki te mea ka whakakorea te hoki mai o Titokowaru ka pukuriri ai a ka tahuri ano pea ki te whawhai. A tohe ana nga tangata o te Takutai katoa kia murua e Te Kawana nga tikanga o mua kia whakaaetia te hoki o nga tangata i whawhai mai ki o ratou kainga. Kua hoki takitahi mai nga tangata i whawhai, a kua noho marara ki o ratou kainga tawhito i Waingongoro. I te mutunga o te tau 1871 ko Titokowaru anake, ratou ko etahi koroheke ouou nei i noho huna i te wahi i waiho nei e ia hei wahi noho huna mana mo nga tau e toru. Ki te mea ka whakamatauria i reira te whakaaro he hoariri ratou a ka a atu ia ratou era pea e kore nga pai kua tau mai i nga tau e rua kua hori atu. E toru nga ara hei mahinga ma Ta Tanara Makarini: ko te pana atu ia ratou i runga i te kaha, ko te tono renei ia ratou kia noho ki nga Rahui kua whakaritea a kia whakaae ranei i runga i te kupu kore kia ata hoki ratou ki o ratou kainga, a kia matara ia. Whiriwhiria ana e ia ko to te whakamutunga nei.

IV. NGA KUPU WHAKAATU MO 1872.

E kore e maha nga kupu hei whakamarama i nga kupu whakatau. I te Tonga ki Waingongoro ko nga whenua ma nga tangata Maori i kiia kia whakaritea, kia ruritia a ko nga wahi e hiahia ana kia hokona me hoko ki te Kawanatanga. I te taha ki te Hauraro o Waingongoro ko te whenua o te Takutai katoa a tae noa ki Hangatahua awa, "a i kiia kautia kua riro i te rau o te patu" i kiia ehara i te whenua mo te whakanoho tangata a taea rawatia te whakariterite atu ki nga tangata Maori nga wahi ma ratou, a i kiia me ata whakarite atu ki nga tangata na ratou te whenua nga wahi e whakaaetia ana e ratou otira kaua e nui atu i te rima herein te utu mo te eka kotahi. Ka oti enei Whakaatu te whakatika e Ta Tanara Makarini i runga i te mahara nui tukua ana ki nga mema o Te Runanga o nga Minita. Puta ana tetahi whakaaro o te ture hei whakahe i to ratou mahinga. Kua whakaaetia e te Paremete nga moni 200,000 pauna o roto o nga moni mo nga mahi nunui hei hoko whenua Maori i te Moutere ki te Hauraro. He whenua "Whenua Maori" ranei te whenua kua riro i te rau o te patu i runga i nga tikanga o te Ture mo nga mahi nunui a era e tika kia hokona aua whenua ki tetahi wahi o taua moni. I whakamatauria tenei i runga i tetahi tono o te Kawanatanga o Werengitana ara o te Porowini kia rihitia i nga tangata Maori mo nga tau e rua tekau ma tahi, te whenua katoa (17, 280 eka) i hoatu e te Kooti (compensation award) i waenganui o Waingongoro o Waitotara. Patai atu ana te Minita Tumuaki ki nga Apiha o te Ture e uru ana ranei enei whenua ki roto ki nga tikanga o te Ture mo nga mahi nunui. I ki te tino Roia o te Kuini (Attorney-General) ko nga whenua i riro i te rau o te patu a kua whakarerea atu ki nga tangata na ratou taua whenua i mua kua koki ano ki te tikanga whenua Maori a e uru mai ana ki nga tikanga o te Ture mo nga mahi nunui; a mo nga whenua kua puta nei te whakataunga a te Kooti kua kore te mana Maori. Kahore he aha hei hokonga o roto o te whakaaetanga a te Paremete. Kahore i ea te kupu rihi a te Kawanatanga o te Porowini o Werengitana; otira he maha nga whenua whakatau i hokona e te Kawanatanga. Kua puta te kupu a te tino Roia

o Te Kuini a kua marama e ki nei kahore he wahi o te whenua i riro i te rau o te patu a kahore i whakarerea "he whenua Maori" tena a e tika ana kia hokona; a no te mea kahore atu he moni hei hoko i nga whenua whakatau tukua ana enei kia uru ki roto ki te whakaae o te Paremete, a ko nga hoko katoa o te taha ki te Tonga o Waingongoro i utua ki enei.

I taua wa ano ka timata te hoko whenua ki te Hauraro o Waingongoro i runga i te tikanga o aua kupu Whakaatu. Ko te timatanga ko te Kopua Poraka e 25,000 eka i te taha ki matau o te tahataha o Waitara, na Ngatimaru te tuku; he wehewehenga tenei hunga no Ngatiruanui a kua haere ratou ki Waitara ki Hauraki a whakatu ana-i a ia hei Hapu. I te timatanga o Maehe 1872 ka kiiia nuitia i te aroaro o Ngatiawa, o Taranaki o Ngatiruanui kia hokona a Te Kopua. Tukua ana e Te Kihipone he waea mo tenei hoko kia Ta Tanara Makarini me te ki atu "ka nui tona hiahia kia hokona taua wahi ki te mea ka riro mai a ki te kore e whakararuraru te rongomau;" a i kona ka ki atu a Ta Tanara Makarini kia Parete kia tahuri ki te hoko. Me ata tiro tiro nga rohe a Ngatimaru, Ngatiawa, Taranaki me Ngatiruanui. Na ki te mea ka whakaaetia nga kupu timata o te hoko, me tere te hoko. I runga i te tono a te Kaunihera o te Porowini o Taranaki kia hokona, ka waea atu ano Te Kihipone ki te Minita Maori i nga kupu nei "kei te riri nga tangata o Taranaki no te mea kahore i hokona te whenua (20,000 eka) a Ngatimaru i kiiia nei kia hokona, kua whakatakariri hoki a Ngatiruanui, no te mea kahore i whakaaetia to ratou hoko a meake ka whakakore. Me waea atu a koe kia Parete kia hokona." Kahore i roa kua puta mai te kupu a te Parete kua riro te whenua. I kona ka patai a ia me pehea te ahua o te pukapuka o te whakaaetanga mo te hoko ki te Karauna i raro o nga tikanga o te Ture mo te mahi i nga mea nunui. A i te kiana atu kaua e rere ke tena pukapuka o te whakaae o te hoko tuhia iho hoatu ana e nga Maori o ratou ingoa a Rehitatia ana.

I muri tata mai ka tukua mai ano tetahi Poraka nui ake mo te hoko a ki ana a Te Omana kia kiiia atu kia Te Parete kua kitea e te Kawanatanga te taunga nui o te pai i runga i te hoko o Te Kopua kua kitea hoki te ahua aro mai o nga tangata Maori i te rere ke nei mo te wa roa o ratou whakaaro, a e pai ana ano te hoko kia ai he whenua hei whakanohonoho tangata, a i kiiia atu kia mahi tonu a ia i runga i te hoko mo tenei whenua rahi.

I taua wa kua rapu a Te Whiti i tetahi whakaaro pehea ranei. I te timatanga o Pepuere 1872 i tuhituhi a Mohi Tawhai ki te Kawanatanga ki ana "kua tae tetahi karere a Te whiti ki a ia he tono atu kia Ngapuhi kia haere mai ki te hohou i te rongo i waenga i a ia i te Kawanatanga" a utua ana e ia ki ana e pai ana engari kia tono tahi hoki te Kawanatanga ka whakaae a ia. Ki ana a ia te tono a korua ko te Kawanatanga ki au kia tu hei kai wawao ka tu ahau i to korua waenga; otira ki te tono ko te mea kotahi anake e kore e pai. Whakaaro ana Kawanatanga kia kaua a Ngapuhi e wawao Tuhia ana he pukapuka ki a Mohi Tawhai whakapai ana ki tona utu i te tono a Te Whiti, a mutu ana i kona

I reira kua rere haere te rongo i te Takutai ka whakahokia te whenua. Ka hohoro tonu te hoki o Titokowaru me nga morehu o era i oma ki Ngatimaru ki o ratou kainga tawhito. Tere haere mai ana nga Maori o etahi atu kainga i te marama kotahi tae atu ana te kotahi rau o Poneke. I te huihuinga, o te hawhe tau, i Parihaka, i ki atu a Wi Pirata ki nga tangata Maori kua tukua e ia te korero mo te riro i te rau o te patu ki te aroaro o Paremete kahore i tahuritia mai, a kohore a ia i hapai noa i o ratou whakaaro i ki era ranei te Kawanatanga e pehea ranei e pehea ranei, otira i ki atu a ia kia ata whakariterite ratou ko te Kawanatanga. He maha nga hui i tu, kotahi i Omururangi a ko tetahi i Opunake, he mea karanga e Wi Tako, e Wi Parata me Hemi Parai a ko to ratou i hiahia ai ko te whakahoki i te turanga o te taone a ko nga eka 1,400 me te whenua hoki kua riro i te rau o te patu. I te tuanga o te Paremete i Hurae ka hoatu e Wi Parata te pitihana o nga tangata Maori e inoi ana kia, whakahokia o ratou whenua; a ka tukua tona kupu whakamatau, koia tenei "i runga i te whakaaro o tenei Whare ko te mea tika ko nga whenua riro i te rau o te Patu me whakahoki ki nga tangata Maori nana ake." I runga i te roanga o te korero ki ana a Ta Tanara Makarini kua ki te whare o te Paremete e kore e hoki te whenua riro i te rau o te patu a e kore te Kawanatanga e whakahoki i tona kupu a ka whakahoki i te whenua. I muri tonu i tenei ka puta tetahi tautohe mo te mahi o te Kawanatanga, ka ki a Wi Parata ki te whare ki te whakahokia tetahi taha o te whenua ki nga tangata Maori o Parihaka era e puta noa te ara ki taua takiwa, ka ki a Ta Tanara Makarini "Kua pena ano te Kawanatanga i te wa o waenganui o Waingongoro o Nu Paremata. Kei te mahia nga tikanga e whiwhi ai nga tangata Maori nga whenua hei mahinga ma ratou a ko te toenga me utu, a ka hoatu he mana mo nga whenua ma ratou." Ka ki a Ta Eruera Tapata (Sir Edward Stafford), e nui ana taua whenua riro i te rau o te patu e rite ana ki te Kawhena a Mahometa (Mahomet) a e kore ahau e kite i tetahi ara pai ke atu i tenei kia tuturu ai te rongomau o te whenua, me wehewehe nui te toenga o te whenua ma nga tangata Maori ina whakawakia a ka kitea te take o te tangata. Me whakarite nga Rahui mo nga reriwe, mo nga kainga a i te wa e puta ai te awa ki te moana ka hoatu hoki he Rahui mo nga mahi a te moana. Me rapu he tikanga e kitea ai ko wai nga tangata ma ratou tetahi aha mo nga wahi whenua kahore ano i riro. Ka taea tenei katahi ka oti te tino mahi pai a te Kawanatanga. Ma tenei ka oti ai tetahi take o nga raruraru nui. Kahore ahau e ki me mahi tenei i runga i te tone o nga tangata Maori engari hei mahi aroha hei tikanga mahi ma te Kawanatanga.

Ko tenei no te 5 o Hepetema, 1872. Hinga ana te Kawanatanga a Te Pokiha tu ana ko Ta E. Tapata. I te 13 o Hepetema i te Whare o Runga i ki a Te Hueru (Sewell) i runga i te patai ka ahatia e te Kawanatanga hou nga whenua riro i te rau o te patu, ahakoa e kore a ia e ahei te ki atu i te tino tikanga o te mahinga o te Kawanatanga

era ratou e piri ki te tikanga i whakaputaia e te Tumuaki. Kua oti e Wi Parata te korero atu ki ona hoa i te Takutai "Ko nga whenua katoa timata i Waingongoro tae atu ki Taranaki kua whakaaetia kia whakahokia." A kua puta ano hoki te kupu a te Kawanatanga ko te hoko o te whenua i Patea kua roa nei te korero mo te hoko, ka whakakorea. Otira i runga i te ata whakahoki o te patai era ranei te Kawanatanga e whakaae ki te whakarere i te whenua riro i te rau o te patu ka ki a Ta E. Tapata e kore e whakarerea katoatia engari me waiho mo nga mea kua kiia nei e ia. A i runga i te tono ano kia ata utua taua patai ka ki a ia e kore e pai kia panuitia i reira te tikanga o te Kawanatanga.

Otira i taua wa ka ki to Komiti i whiriwhiria mo nga mea Maori, a i tukua atu nei nga pitihana a Wi Parata, me whakahoki te whenua; a whakamanaia ana e te Whare Runanga tenei kupu "I runga i te whakaaro o tenei Whare e pai ana, a ko te mea tika ko te kupu a te Komiti i whiriwhiria mo nga mea Maori me whakamana e te Kawanatanga." Otira i ki ratou me whakarite tenei i runga i te hoatu Karauna Karaati a kaua e whakaaro ki te take Maori; a whakahengia ana e ratou te whakahoki noa i nga whenua kahore i whakataua ki nga tangata Maori nona ake te whenua i mua; a e tika ana kia peneitia, no te mea ki te whakahokia te whenua ki nga Hapu nona ake era e kore he whenua ma nga Hapu i tangohia ake nei o ratou whenua hei pa Hoia. Otira i mohiotia i runga i tenei pupuri kua tatu te tikanga o te whare mo te whakahoki i nga whenua riro i te rau o te patu. A waiho ana tenei e Ta E. Tapata "tohu mo te whakaae o te Whare ki te tikanga kua maha nei nga whakaputanga o te Kawanatanga."

Kua kaha te aki e nga tangata Maori nga Kawanatanga e rua mo tenei tikanga. Matauria rawa tenei tikanga, ka whakahokia te whenua ki te Hauraro o Waingongoro puta mai ana nga whakahe i nga wahi kahore i whakaarohia. Kahore nga tangata Maori o te taha ki te Tonga o taua awa i kite i te tika o te whakahoki o te whenua i te taha ki te Hauraro o te Awa kia Ngatiruanui me Taranaki a kei te mau ta ratou i runga i te tikanga o te riro i te rau o te patu. Tu kau a Ta E. Tapata hei Tumuaki ka rongu a ia kei te hoki nga tangata Maori ki Waitara a ki te Mania o Waimate. Waea atu ana e te Tumuaki kia Meiha Keepa kia whakamutua tenei. Whakahokia mai ana e Keepa ko te take o te raruraru ko te whakahoki i te whenua o waenganui o Waitotara me Hangatahua Awa. Ki atu ana te Heketari ki te Tumuaki tera te tikanga o te waea o Keepa koia tenei he whakaatu ahakoa ka mana te kupu akiaki i a ia era e puta mai te raruraru i roto. Kia tau te whakaaro ka ki a Ta E. Tapeta kia kiia atu ki a Meiha Keepa kei te rapu whakaaro te Kawanatanga mo te whakanoho i ona tangata ki tetahi whenua, a ka whakanohoia i te mutunga o te Paremete. Otira kua pouri a Keepa mo te kore kupu mo te whenua ki te Hauraro o Waingongoro; a ka pahure nga ra e toru o muri mai ka tuhituhi a ia i te reta tuarua he reta kaha ki a Ta E. Tapeta a mo taua whakahokinga. Ki ana a ia "kua rongu matou kua whakahokia katoatia nga whenua katoa i tera taha o Waingongoro ki nga tangata ko ratou nei te take o nga raruraru i tenei takiwa o te Moutere" ka haere tonu tona reta "ko koe e Te Tapeta te tangata mohio, te tangata ata mahi matakite o nga tangata katoa i tenei Moutere. Kei ki koe kei te tono whenua a hau maku ake: Kahore, he nui ke aku whenua haunga enei. Engari ko te tika kia tika. Kua whakahokia e koe e to Kawanatanga nga whenua o nga tangata i uru ki nga he nui. Kaua e tangohia katoatia te whenua o te tangata i iti tona he, taku hoki kahore nei aku he." Kahore i whakahokia te utu o te reta a Keepa a tuhituhi ano ana a ia ki a Ta E. Tapeta i te 7 o Oketopa me te patai atu kua tae atu ranei tona reta; otira kua hinga i taua wa te Kawanatanga a Te Tapeta. Tu rawa a Te Makarini hei Minita Maori, kua whakahoua e Keepa tona tono ki ana ia "kua kite pea koe i te reta i tuhia atu e ahau ki a Te Tapata a kua hiahia ahau kia whakakorea to tatou whakariteritenga, ko te take ko nga whenua katoa o tera taha o Waingongoro kua whakahokia ki nga tangata nana te putake o te whawhai a e mohio ana koe ki tenei, kua hoki a Titokowaru ratou ko tona Hapu a kua whakahokia katoatia o ratou whenua ki a ratou. Ko tehea te Kawanatanga nana tenei mahi? A ko tehea te Kawanatanga hei whakataunga mo tenei mahi a mo te mahi pupuru ia matou?" I runga i tenei ka ata tuhituhia tetahi kupu ata whakaaro me te tohutohu me ata tiroiro i runga i te mohio enei kupu ana, ko te mea i pouri rawa ai tona ngakau ko te tango a Titokowaru me nga Hapu o Taranaki i te whenua ki te Hauraro o Waingongoro. Otira kahore he kupu i whakahokia, heoi ano te kupu i tuhia "kua kitea e nga Minita, ko te tu o Te Keepa i taua wahi i whakaarohia pouritia kahore i pahure roa tona tono mo nga eka 16,000 a tu ana tetahi Komihana hei rapurapu i te tikanga o tona tono, a muri iho i te wa i whakataua tona tono ki te 400 eka ka kitea i tona tuhituhi i tona ingoa ki te whakaaetanga kia whakakorea tona tono i runga i te utu o nga moni 2,500 pauna i tuhia e ia i runga i te whakaaro kaua tona tona mana e whakakorea.

A i te wa e mahi ana te Paremete me nga Minita tautohetohe i runga i nga tikanga kua kiia nei kua tahuri a Te Parete ki te ruri i te Takutai ki te Hauraro o Waingongoro. Haere atu ana a ia i Nu Paremeta me te mau atu i tetahi kairuri; i te 10 o Akuhata ka tu te hui ki te Mania kia ata whakaritea te ruri; kahore i roa kua kitea e kore nga tangata Maori e whakaae kia mahia mariretia a ki ana a Ta Tanara Makarini kia whakarerea a i konei ano kahore i whakaae kia mahi a mariretia a ki ana a Ta Tanara Makarini kia whakarerea a i konei ano kahore i whakaputaia.

I te hinganga o Ta E. Tapeta ka tu a Te Watarauhi (Waterhouse) hei Tumuaki Minita a tango hia ana e ia a Wi Parata hei hoa mana ki te Kawanatanga. E marama ana i runga i te patai i pataia e te Watarauhi ki te Whare

o Runga kua marama ki a ia te ara kotahi o te whakaaro a Ta E. Tapeta, ko te patai tenei era ratou e whakaae ki te hoko i te whenua i Patea kua panuitia nei te hoko i muri i nga kupu a Te Tapete mo te whakaaro o te Kawanatanga i runga i te tikanga mo nga whenua riro i te rau o te puta: puta ana te kupu a Te Huera e kore e tukua kia hokona. E tia ka whakaritea kia mahia tetahi mea whakakorea tonutia. Ko te mea kotahi i ata haere marire, ko te hoki haere o nga Tangata Maori ki te Mania o Waimate.

V. NGA. WHAKARITENGA O1873.

He kupu tenei na maua ki a koe e Te Kawana, a e kore e taea e te tangata o waho ki te whakakahore na nga tikanga katoa o te tau 1872, nga whai korero o te Paramete, nga kupu o nga Tumuaki o ia taha o te whare, i tikangatia ai te whakapono o nga Maori i hoki atu ki te Hauraro o Waingongoro e kore ano ratou e peia i reira. Ahakoa te whakaheanga o nga Hapu i te Tonga o taua awa e marama tonu ana ahakoa kahore a Ta Tanara Makarini i pakeke ki te whakapumau tonu i te riro i te rau o te patu kahore a ia i whakaae ki te whakahoki. Kahore i ata mutu te Paramete, kua puta tona whakaaro ki te whakaatu ki nga tangata Maori puta noa i te Takutai katoa to ratou peheatanga. Hau atu ana i te 8 o Hanuere, 1873, ka karangatia e ia etahi hui nui i Whanganui, i Te Hawera, i Nu Paremata. Ka puta ano te kupu whakahe a Meiha Keepa mo te whakahoki o nga whenua i te Mania. Ki ana a ia "kua rongo taku iwi kua whakahokia nga whenua o waenganui o Waingongoro o Taranaki, a riri ana ratou ki tenei no te mea i pai nga ritenga ki nga Hapu o Taranaki, a kua tau te whakataimaha ia ratou. Kua rongo ahau ko te whenua ki te Hauraro o Waingongoro kua whakahokia, a te tono tenei naku kia whakanga waritia nga ritenga mo matou kia rite hoki ki era i te taha ki te Hauraro o taua awa." Ka whakahokia e Wi Parata ka ki kahore he kupu i puta i te Runanga mo te whakahoki whenua ki tetahi hapu a ka rere ki te tikanga mo etahi. Ki ana a ia "I tangohia katoatia te whenua e te Ture a i te wa kotahi. Kua e whakaaro kua wehewehea he whenua ma te Hapu kotahi: e whakaaro ana a matou (a te Kawanatanga) kei a matou te whenua katoa." Ka ki a Ta Tanara Makarini "I runga i te korero mo te whenua, ki te Hauraro o Waingongoro, kahore ahau i te mohio kua hoatu kia koutou (ki nga Maori) i runga i ta koutou ki nei; kahore, kahore he whenua i hoatu" Ka haere tona korero ka ki "Ka tirohia e ahau te tikanga mo te whenua a muri ake nei, a hei kona korero atu ai me pehea ranei" Whakahokia mai ana e Meiha Keepa kei te whakapono a ia i te korero mo te whakahoki i te whenua i te Hauraro o Waingongoro. Ki ana a Mete Kingi i haere tahi raua ko Taurua kia Te Tapeta a ki ana a ia, ko nga whenua kua oti te hoko, otira ko nga whenua takoto noa ka whakahokia era.

I tetahi hui, ara i te 31 o Hanuere i whakaputaia atu e Ta Tanara tona kupu whekatau mo te wahi ma Taurua, me nga Rahui i te takiwa ki Patea. A whakaotia ana e ia taua mahi i runga i tona tukunga i nga akiaki e rua hei whakatika i te mahi o ana apiha i te taha ki te Hauraro ki te Tonga o Waingongoro, whakangawaritia ana nga Pakeha i runga i tona tuku nui i te moni hei timata hanga mo te ara i te maunga, ara nga Pakeha o Te Hawera, a whakakorea ana e ia te kupu a Te Pokiha "kia kore he ahi Maori e ngiha" i runga i te ki ahakoa i rite taua kupu i te wa i tu ai a Te Pokiha hei Minita no te wa tena o te ohore a kua kore e oho oho inaianei. Haere atu ana ki Nu Paremeta, tu ana te hui nui ia Ngatiruanui ia Ngatiawa ia Taranaki a i ki atu a ia kia mahia e ratou nga mahi e tau ana ki te rongomau. Ki ana a ia "Ko nga whenua katoa kei te Kawanatanga, ko tera taha o Waingongoro (ko Patea) kua oti a me ata whakarite e tatou tenei taha. E hiahia ana te Kawanatanga ki te whakangawari atu kia koutou i runga i tenei mea." Ka haere tonu tana korero "Engari me tahuri koutou ki te mahi kai kia mahara ki ta koutou whakatauki "mate hohoro te ingoa o te toa whawhai, ko te ingoa o te tangata kaha ki te ngaki kai e kore e mate." Kia tere to tatou whakariterite i te whenua. Kei te hiahia te Kawanatanga kia whakanohoia paitia koutou ki runga; ka tahi ano ka pumau te rongomau. Ko taku tohutohu tenei kia koutou kia kaha ki te mahi kai a ki ena tu mahi. Ko te pakanga mo muri nei me mahi te whenua. Me waiho kia nui tonu te ingoa o Ngatiruanui kia pena ano me mua. E hoki ki te whenua kua e haere i runga i te haere manene engari me haere i runga i te haere tamariki nana te whenua."

Whakaaturina ana e Ta Tanara Makarini enei mahi ana ki te Tumuaki i roto i tetahi pukapuka tuhituhi i tukua ki te Paramete. Ka patai atu ano maua ki a koe e te kawana me kore ratou i whakatika i te whakapono o te Hapu o Ngatiruanui te whakaetanga a te Kawanatanga kia ata hoki marie ratou ki runga ki to ratou whenua. Oti rawa tenei ka riro etahi Poraka nui o roto o te whenua riro i te rau o te patu. I te mutunga o te mahi Kawanatanga a Te Parete i Hurae 1875 kua riro 185,000 eka whenua i runga i te pukapuka whakaetanga o te tuku, whakatakotoria ana ki te aroaro o te a Paramete e nga Minita. Na tenei tikanga hoko whenua i tupu ake ai te whakaare o nga tangata Maori, a kitea ana i tenei te whakaae ki o ratou take iwi; a i tino kitea tenei i te [unclear: hoko] Otoia Poraka i Kakaramea e tata ana ki Patea. I ki te Apiha o taua takiwa a Kapene Rei (Captain Wray) i runga i tona whakahe mo tenei tikanga "Ki toku titiro kahore e marama tenei mea, te whakaaro e tika ana kia homai e nga tangata Maori, kua riro nei o ratou whenua i te rau o te patu nga whakaetanga tuku mai i te whenua i runga i te tikanga o te ture. E whakaaro ana ahau ki te tika kia utua, engari me hoatu nga moni i runga i te tikanga hoatu mo te mea kua riro mai; a e kore kitea i tenei te ahua mahi ture kore me tenei te mahia nei." A e rapu ana hoki nga Tangata Maori e tuku mai ana i tetahi take hou i runga i tenei tu mahi. I te putanga a

tetahi raruraru a te Rangatira nei a Tapa Te Waero, kua noho a ia ki tetahi wahenua i tukua ki tetahi Kainoho Marihia i te tau 1867, i ki atu a ia kia Meiha Paraone (Major Brown) "Kahore a ia e whakaae ki te tikanga riro i te rau o te patu; kahore oti a Te Parete a Meiha Paraone i utu moni ki nga tangata Maori o Whenuakura mo to ratou whenua, a me i tika tena he aha te mana o te riro i te rau o te patu?" Whakaaro ana a Ta Tanara Makarini kua puta te wa hei wahakarere ke i tenei tikanga; a i te whakamutunga o te mahi a Te Parete a i te tuanga o Meiha Paraone ka korero a ngutu atu a Ta Tanara Makarini ki a ia kia kua e hokona nga whenua riro i te rau o te patu a kua e tangohia o ratou pukapuka whakaae mo te hoko. A i runga i tenei ko nga Poraka tuatahi e rua e whakaritea nei e Meiha Paraone, ara, te Opaku me Okahutiria i te takiwa ki Patea i hoatu kau nga moni i runga i te tikanga hoatu. Ko te timatanga tenei o te tikanga e kiia nei he "Takoha." Era a koe e kite ki muri mai e Te Kawana ahakoa rere ke te kupu mo tenei tu mahi, kahore i rere ke te whakaaro o nga tangata Maori i runga i tenei utu moni. Ko nga kupu tu a te Kawanatanga i hoatu hei tohutohu mahi i hoatu e te Minita Maori ki te Komihana Hiwari hou, kahore i pa ki te ahua o te tikanga mahi kia riro mai ai nga whenua i riro i te rau o te patu kahore, whakamanaia ana e Ta Tanara Makarini ona kupu Whakaatu o te tau 1872 inahoki ka huihuia mai e ia ana kupu Whakaatu ki roto ki nga kupu whakaatu o te tau 1875, a ki ana ia koiana hei mahi, a i taua wa ano ka whakanuia atu nga moni hoatu i te rima hereni ki te whitu hereni me te hikipene mo te eka mo te whenua ki te Hauraro o Waingongoro, i runga "i te ki o nga tangata Maori hei whenua utu nui rawa a no te mea hoki kahore ratou i whakaae ki te tikanga o tenei mea te riro o te rau o te patu. I mahia tenei tikanga hou ki te ringa kaha. Ko te ruri o Waingongoro awa, i timataia i Mei 1876 kahore i oti marire, engari i ki atu a Meiha Paraone ki nga tangata "I mahia taua ruri i runga i te tika, o te Kawanatanga kia whakaputaia tona hiahia ki nga whenua riro i te rau o te patu." Manawanui ana a Meiha Paraone i runga i te ahua ngawari o nga Tangata Maori i taua wa, ka tono atu a ia ki te Kawanatanga kia tukua atu kia kotahi tekau nga kairuri me etahi atu tangata kaimahi, a kia takua atu ki a ia kia 9,000 pauna moni hei takoha i runga i te tikanga e rua hereni me te hikipene mo te eka. Ki ana a ia era e oti i a ia te whenua o waenganui o Patea o Waingongoro, a ka oti tenei "ki tona whakaaro era hoki e oti pena a oti pai te whenua ki te Hauraro o Waingongoro a tae noa ki Oeo."

Ko te mahinga o nga Poraka e rua (o Opaku o Okahutia), i runga i tenei tikanga hou i oti i Aperira, 1877, a i te marama o muri ka tahuri te Komihana ki te mahi penei hoki ki te toenga o te whenua a tae noa ki Waingongoro. Pai ana tana whakaatu mai o tana mahinga mo te oti i a ia. Ki ana ia "Kei te ata pai haere te whakaaro mai o te whakarongo o nga tangata Maori ki nga mea e puta ana i runga i to ratou maru ia tatou maru ia tatou, inahoki e whakaae mai ana ki te mahinga o nga whenua riro i te rau o te patu, te toenga o waenganui o Patea, o Waingongoro, a kahore e ata whakakore. Ka haere tonu tana korero, "E mea ana ahau ka ata oti te whenua ki to Tonga o Waingongoro, ka whakawhiti i taua awa a ka whakarite i te tikanga mo te Mania o Waimate."

Ka pera tonu te mahi a Meiha Paraone mo etahi Poraka e rua (te Waingongoro, Patea, me Moumahaki), a ko te nui 178,000 eka, huia tenei ki te 185,000 eka kua riro i mua ia Te Parete kua 363,000 eka o roto o nga rohe o te whenua riro i te rau o te patu kua tukua ki raro o nga tikanga o te kupu whakarite o 1872 me 1876. Otira kahore i huia tetahi wahi o te Mania o Waimate ki tenei, a i runga i tenei e ki ana maua ki a koe e Te Kawana kia ata whaarongo mai koe.

VI. TE RURITANGA O WAIMATE MANIA.

Ko te tino mahi i mahi ai a Meiha Paraone mo nga tau e rua o te timatanga o tona whakaturanga he mahi whakarite ki nga tangata Maori kia riro te mania o Waimate. Taea te mutunga o te tau 1877 kua oti haere tona mahi, a kua riro ia Titokowaru etahi hoaturanga moni hei takoha mo tona mana ki enei whenua. A kua marama a Meiha Paraone, kua ata mohio kua ata rata nga tangata Maori ki nga tikanga o nga kupu whakarite a Ta Tanara Makarini, te hoatu Rahui e ea ai nga tangata Maori me te ata hoatu takoha a e kore e roa ka riro te mania i te Kawanatanga.

A i runga i tenei whakaaro ka tahuri a Meiha Paraone i runga i te whakaae o Te Kawanatanga ki te ruri i te mania, whakaritea ana nga kairuri a kua rite ratou ki te mahi i te paunga o nga ra o Nowema, 1877. Ka rangona tenei, ka kororerotia i Parihaka a ka kiia ma Titokowaru e whakakore. Whakakore ana ia "i runga i te tikanga kahore he pai i tau mai ki nga tangata Maori i to ratou urunga ki te Kingi Maori a ki to ratou mahinga i o ratou ake mahi. I tetahi hui o Ngatiruanui i te Mania i whakaritea kia whakakorea te Raitihauta i Cape Egmont. He maha nga tangata whakakore i te ruri whenua; "ngawari ana a Titokowaru ko tana i hiahia ko te mohio ki nga whenua kua Rahuitia i mua o te whakawhiti o nga kai ruri i Waingongoro." Kua marama i a Meiha Paraone i te whakaaro pai o nga tangata Maori i runga i tona kite hono tonu ia rotou a meake ka timata tona mahi, a i te 3 o Tihema, 1877, ka tae tetahi waea ki a ia a te Heketari a ki ana taua waea "E ki ana te Minita Maori (a Te Hiana), me whakamutu te ruri o te Mania o Waimate a kia rongo ra ano koe ki tetahi kupu whakahau" Tae rawa taua waea kia Meiha Paraone ka whakahokia tona kupu pouri mo te whakamutunga a whakaaro ana a ia tenei pea kahore te Minita e kaha ki te whakahau i a ia kei mahi kuare a ia. Ka haere tonu tana korero "I ki atu ahau i

mua atu o nga marama e ono kia puta te raumati ka timata te ruri i te mania. I Oketopa ka tuku atu e ahau te kupu ka timataia e ahau i Nowema a te mea i kore ai, he kore kairuri." I taua wa katoa kahore i kaha te whakakore.

He aha ranei te take, a na wai ranei te kupu whakahe i te tohuhutohu a Komihana Paraone i tahuri ai te Kawanatanga ki te whakakore i te ruri, kahore he mea o nga pukapuka tuhituhi hei whakaatu. Heoi ano te mea i kitea hei whakaatu he tuhituhi i te papa o tetahi pukapuka i te Tari Maori, kei roto i nga reta i nga waea o nga korero mo te ruri. Kahore i tuhituhia te taenga atu o tenei reta, kahore i tuhia i roto o nga pukapuka i runga i te tu reta penei, a kahore he aha hei mohiotanga mo te taenga atu ki te ringaringa o te Kawanatanga. Ko te tuhituhinga o taua reta na Te Pereki (R. T. Blake), a he kai mahi a ia na Ta Tanara Makarini i te Takutai ki te Hauauru: a nana e ai te kupu a Meiha Paraone i whakakiki nga tangata Maori kia whakakorea te ruri i te whenua, a i utu ia ki tana i nga pauna moni 500, i runga i te whakaae o te Kawanatanga kia whakahoa mai a ia; engari kahore i tahuri mai a e ki ana a Meiha Paraone nana i korero atu i runga i te mana o Te Hiana kahore i whakaritea a ia e Ta Hori Kerei, te Minita Maori ranei, kia ruritia te Mania o Waimate. Ko te pukapuka nana nei nga korero nei no te 10 o Nowema, 1877, a ki te tirohia atu me te mea he kape no etahi waea e rua i tuhia kia Pereki a inaianei ko te wahine a Karutona (Takiora Dalton). Tera nga kupu o tetahi o nga waea engari kahore ona taunga e ki ana "e ki ana a Meiha Paraone me whakawhiti te ruri ki tera taha a te marama nei ano." Utua atu e Te Pereki "kaua e whakarongo ki nga kupu a Meiha Paraone. Kahore e tika kia timata te ruri ki mua a ko te kororeroro ki muri; kia ata riterite te korero o tetahi taha o tetahi hei reira ka mahi. E haere ana ahau inaianei ki a Te Hiana raua ko Ta Hori Kerei. Whanga mai tetahi waea i au. Kei te mahi pea a Meiha Paraone ki te whakaparoraru i te Kawanatanga hou."

Tuhituhia ana tetahi tuhituhinga ki taua pukapuka i te tuhituhinga o Te Pereki koia tenei "kupu ma J. S. me Ta G. Te Rerenga" kahore i mohotia te taenga ake kia Te Hiana; otira i te 24 o Nowema, 1877, i tuhia ki te papa o taua pukapuka e Te Hiana ki te Heketari i penei "kei te mohio koe ki tenei? I ki mai a Kapene Pereki ki au ko te mea pai pea kia whakamutua te ruri inaianei." Utua ana e Te Heketari "kahore mohio ki tenei; kahore a Meiha Paraone i whakaatu mai i tetahi whakararuraru mo te ruri." Kahore rawa i kitea e maua tetahi take i whakamutua ai te ruri engari ko te kupu kau a Te Pereki. He torutoru nga ra o muri iho i te tuhituhinga o tenei pukapuka ara i te 30 o Tihema, 1877, i whakamutua me ta maua kua whakaatu nei.

I te 28 o Hanuere, 1878, i tonoa e te hoa o te kairuri whenua Tumuaki ki te Kairuri whenua Tumuaki i Taranaki hei te mutunga o te raruraru o nga Maori era te Kawanatanga e mea kia ruritia te Mania. Kahore rawa tetahi mahi i mahia a tae noa ki ta 20 o Mei a i reira ka whakaatu a Meiha Paraone i te ahua o nga Maori i tona takiwa, a to ratou mohiotanga era te whenua i te Mania e tangohia e te Kawanatanga, a ko nga Rahui, kia kite nga Rangatira i nga Minita hei kona ka whakaritea. I te 22 o Mei ka waea a Te Paranihi (Mr. Ballance) kia Meiha Paraone ka mea "ki to whakaaro me timata inaianei te ruri o te Mania o Waimate, ki te tukua atu nga kairuri maha? Ki te mea ka timataria era te Kawanatanga e whakakaha ia a koe ki nga tangata maha." A i taua ra ano ka tuhituhia e Te Makanaru te korero o muri nei "E hiahia ana ahau ki te tuku atu ki te Runanga o nga Minita te kore o te whakaroa i nga mahi e tika ana kia mahia mo te ruri mo te whakaoti me te hoko o te Waimate Poraka. I runga i taku whakaaoro kua nui te he o te Kawanatanga no te mea kahoro i rite tenei whenua mo te hoko inaianei ano, Ki te mea kua hokona kua nui he moni a kua ahei tatou ki te mahi i nga mahi nunui me te kore whakaaro ki nga moni rongotaima. E mohio ana ahau he maha te hunga hoko te hunga e mea ana kia noho ratou ki runga ki te whakaputa mai i te hua o te whenua, a ki te homai i te utu nui. Ki taku whakaaro era e tata ki te hawhe miriona nga moni puta mai ki te Kawanatanga. E mea ana ahau me tuku atu me whakanoho ki reira tetahi ope katipa kia nui a ka tuku atu i nga kai ruri kia timata tonu inaianei; a me whakaatu ki te Minita Maori ko te tikanga tenei o te Kawanatanga, ki te mea ka kore a ia e whakaputa mai i tetahi tikanga whakakore." Whakaaetia ana te whakaaro o Makanaru i rota i te Runanga o nga Minita otira kaua e timata te mahi kia tae atu ra ano te Minita Maori ki taua whenua.

I taua wa i kiia kia noho i kona nga kairuri i runga i te whakaaro mo te mahi ina kiia, I te 27 o Hurae ka tukua mai ano e Meiha Paraone tona tuhituhi mo te ahua noho pai o nga tangata Maori a ki ana a ia hei tua o te wiki ka whakawhiti atu a ia ki tetahi taha o Waingongoro, i whakaaro a ia era nga tangata Maori e whakaputa kupu whakakore otiia e kore e puta mai he mate ma te Pakeha. I te 10 o Akuhata ka whakina mai e ia kua timata te ruri. Iputa ano te kupu whakakore a tetahi rangatira a i puta i runga i te hoa aroha a i ki e kore e mau patu. Kotahi e rua ranei nga ra o muri iho ka haere etahi tangata ki Parihaka ki te rapu tikanga ki a Te Whiti. Ki ana a ia kia kaua e whakakorea te ruri; a i runga i tana ki, e ai ta Meiha Paraone ngawari noa ki nga tangata. I muri iho i te huihuinga o te hawhe tau i Parihaka i Hepetema ka mutu rawa te whakakore mo tetahi wa. Ki ana te Tumuaki kairuri "Ahuaiera ana te ngakau i te kitenga i nga Tangata Maori o te hui nui i Parihaka e hoki haere ana i runga i nga korero ahuareka." Ko te whakakorenga tantahi no Tihema i te wa e hangaia ana te rori ki roto ki te ngaherehere e tata ana ki nga kainga Maori ki Taikatu ki Omururangi. Timata mai i reira ka ata haere marire te mahi a tae ki te 16 o Pepueru, 1879, a i taua wa ka tutata haere te mahi ki nga kainga Maori i Mawhitiwhiti. Kua whakaoho mai a Titokowaru ia Kapene Wirihana (Captain Wilson) ko ia te hoa mahi a

Meiha Paraone, ki ana ia e kore e puta i nga Maori te rori ra rota i a ratou mahinga kai; otira i te wa e ruritiana ko te mania kua kua noho a ia i runga i te tikanga hoa aroha atu ki nga kairuri a ki te Kumihana hoki me ona hoa; a i etahi wa i te ahunga mai o te raina o te rori ki tona kainga i Okaiawa i tohu tohu kia ratou te wa mo te ara me te wahi pai mo te whakawhiti i te awaawa. Ruritiana nga eka 16,000 pea o te mania ki nga tekiana iti a ruritiana hoki he taone a kahore he whakakore. I te tatanga ki nga ra mutunga o Pepuere ka rereke: ka timata nga tangata Maori te tapahi i nga whika o nga peeke (pegs) i te Taone (o Manaia). I te 28 o Popuere ka whakaatu mai te kairuri Tumuaki ko te mea hei whakararu i a ia ko nga waerenga me nga mahinga kai a i a ia e tapahi ana i tetahi raina ma roto i tetahi uru rakau ka tahuri nga tangata Maori "Ki te tua i nga rakau a hinga iho ki te raina ara, a ka whakarua i te mahi o nga kairuri." Tukuna ana tenei whakaatu ki te Minita e te Tumuaki Kairuri a kahore i tahuritiana atu mo te marama kotahi, i kona ka tuhia e Te Hiana enei kupu ki runga ki te whakaatu "kahore he kupu; me huihui atu ki era pukapuka mo Waimate takoto ai inaianei. J. S. Aperira 2." Kei te nui haere te whakakore ruri. I te 12 o Maehe ka whakaaturia e tetahi o nga kairuri kei te tere te kore haere o nga peeke o nga tekiana i tetahi o nga Poraka a haere atu he teihana (station) kua hutia nga peeke mo nga maero maha. Kahore te kairuri i unuhia nei ona peeke i whakaae na te rereke o te tu o nga tangata Maori mo tona whakatakoto raina rori tutata ki te kainga o Titokowaru i Okaiawa; otira i runga i to maua ata rapu e marama ana ko te tino take tenei i panaia ai nga kairuri i te mania. I te ahunga o te rori ki nga waerenga ki nga paraki (paddocks) karaihe a ki tona kainga, ka tohe te kairuri i runga i tona mahi kairuri, ki te mau i tona ara ki te wahi tika tonu ki tetahi wahi whenua taiepa nui kau rua ki te karaihe Pakeha, a puts mai ana te moni i ia tau mo te karaihe, kahore maua e kite i tetahi take hei peneitanga. Whakakore ana a kapene Wirihana (i runga i te tono a Titokowaru) otira kahore a ia i kaha, a tika tonu taua ara ma te wahi i whakakorea e tenei rangatira. Oti rawa ka haere a ia ki Parihaka tae rawa ki te rua wiki kua panaia nga kairuri. Amuri ake nei e Te kawana ka whakaaturia ki a koe te whakaaro o Te Whiti, a te mea i tau i runga o taua mahinga. I nui to maua rapurapu i tenei mea a e kitea nga korero whaki ki muri nei.

A ahakoa i runga i tenei mahi i ngaro atu ka ngaro atu te mana o te whakahoa mai o Titokowaru tera ke tetahi mea nui hei whakararururu i nga tangata Maori e Whai tikanga ana ki te Mania o Waimate. Ko te take ko te kore whakarite a te Kawanatanga i nga Rahui tika ma ratou. Kua whai kupu maua ki nga kupu whakahau a Ta Tanara Makarini ki a Te Parete i te tau, 1872, a i ki atu kia whakaritea nga Rahui nunui mo nga Tangata Maori tuturu: a tae noa ki tenei wa kua meatia e Te Parete e Meiha Paraone kia rite tahi. I muri tata o te timatanga o te ruri ka ki atu a Te Hiana ki etahi tangata Maori haere mai Waimate era e whakaae ratou ki nga Rahui ka whakaritea ma ratou; a e rua ana ata kiana atu i te wa e ruri ana kia Titokowaru, kia Manaia me o raua tangata tera e whakaritea he Rahui, mo o ratou tanumanga Tupapaku, mo nga mahinga, mo nga mahinga ika a hui atu ki tenei ka hoatu e Te Kawanatanga he Rahui ma ratou hei moni mahi i te pai ma ratou. A ina kite ratou i nga tekiana kua oti te ruri mo te hoko, a kahore rawa e marama a ratou Rahui engari noho puku ana te Komihana me nga kairuri mo taua mea, a i to ratou rongo meake ka tukua te whenua nui ki te hoko, ka whakaaro pea ratou kua puta te wa kia whakamutua tenei mahi nui a ka ata whakahoki marire i nga kairuri ki te taha ki te Tonga o te awa o Waingongoro.

O roto o nga patai maha kua pihi ake i enei tikanga e toru nga patai i kitea e maua me ata whakaaro, rapurapu marire.

- I ata hoatu ranei etahi tohutohu whakahau ki te Komihana (Meiha Paraone) i runga i te whakarite Rahui i te Mania i mua ranei o te ruritanga a i te wa ranei e ruri ana ?
- I whakaritea ranei etahi Rahui a ki te mea i whakaritea, nonawhea a i peheatia?
- Ki te mea he tika kahore rawa i whakaritea i mua o te ruritanga i te wa ranei e nui ana, tera ranei etahi take mo te whakapono ki te mea i whakaritea kua kore te pana i nga kairuri a kua kore e puta nga raruraru o muri?
- E korero mai ana a Meiha Paraone e ki ana, kahore rawa he whakahau tika i tae ki a ia (kahore he pukapuka tuhituhi) mo te rahi, mo te wa, mo te ahua o nga Rahui. Engari i tae ki a ia nga kupu whakatau i tuhia ki nga kupu whakatau a Ta Tanara Makarini kia Te Parete ki a ia ano i te tau, 1872, me 1876: kua mohio aia ki nga kupu a Te Hiana i nga wa kua kiia ki mua nei; a he tika ano kua kiia kia whakaritea etahi Rahui nui mo nga tangata Maori; engari no muri i te pananga o nga kai ruri i ki ai a Te Hiana ki a ia "Kia ata mahara a ia kua tau hoki te whakaaro o te Kawanatanga ki te hoatu i nga eka 20,000, tae ki te 25,000 eka, ki nga tangata Maori i te Mania timata i Waingongoro haere a tae ki te awaawa o Wahamoko a tae atu ki te Maunga" (Mount Egmont.) I runga i taua whaikorero i te Whare o Raro i te 23 o Hurae, 1879, i ki a Te Hiana e marama ana kia hoatu Rahui e Meiha Paraone ki nga tangata Maori tae atu ki ie 25,000 eka. Kahore a Meiha Paraone i mohio ki tenei, nga tangata Maori hoki i te wa e ruritiana te Mania a ko nga whakatau i tae ki a ia ko era kua tuhia nei e maua. Era pea e tika te ki he marama he nui nga tikanga o te whakatau a Ta Tanara Makarini a waiho ana ki a ia (ara kia Meiha Paraone) te tikanga: a era a ia e ahei ki te mahi i tana i pai ai Otira i runga i te whakamana o te Kawanatanga, ko tona tu tena a tae ki te 15, o Hanuere, 1879, i te wa kua maha nga tekiana kua ruritiana. I taua wa tae atu te waea a Te Hiana he tuku

atu i tetahi a Ta Hori Kerei, a ko nga kupu enei, "I mua i te whakaputa o tetahi tikanga mo nga Rahui Maori i te Mania a i mua o te kupu whakaputa atu a Meiha Paraone ki tetahi tangata Maori mo tenei mea e mea ana ahau ko te mea tika kia tae katoa nga kupu ki te aroaro o te Kawanatanga kia whakaarohia iho.—G. Grey." Ko tenei whakakore whakaputa kupu a Meiha Paraone ki nga tangata Maori i whakaarohia iho e ia he whakakore i tona kororerero atu kia ratou mo taua mea: a kore ana e puta he mahi mana ki aua Rahui mo nga marama e rua, me te haere tonu nga ruri tekihana. I tona haerenga ki Parihaka i Maehe, 1879, a i haere tahi nei a Te Hiana i a ia a i hoatu kupu pouri a Meiha Paraone ki a ia mo te whakanuitinga o tona mahi e te waea o Ta Hori Kerei, ki ana a Te Hiana kia mahi a ia i tana i pai ai a ka whakamanaia taua mahi. Otira kahore i tau te aha noa o Meiha Paraone kua panaia nga kairuri e nga Maori. Ata ki marire ana a Meiha Paraone i runga i tona korero ki to maua aroaro, ana "korero kaiwhaki," na enei kupu whakaatu a Ta Hori Kerei i whakamutu taua mea katoa i runga i te taha ki nga Maori. Otira i a raua ko Ta Hori Kerei e korero ana i Taranaki ki muri mai i ki a ia "Ko te mea tika kia whakina mai tena a ka puta pea te kupu kia whakarere ke te mahi." Kahore i ata utua atu e Meiha Paraone taua kupu. Ki ta maua whakaaro tika tonu a Ta Hori Kerei e tika ana kia whakaputaia he kupu ki te Kawanatanga mo nga Rahui, a e tika ana anohoki taua whakaaro, ki te mea kei te whakakore taua waea i te mana mahi ko te mea tika kia puta tona kupu whakahoki a kia tukua tetahi kupu whakaatu a kaua a ia e ata noho kupu kore no te mea, e ahua aro ana te waea a Ta Hori Kerei ki te whakaaro e kore pea e tika tana mahi.

E marama ana, ko te mea tika i runga i tenei mea nunui te mahi i nga Rahui (i runga i te mana whakaaro, era e kitea, ko te take tenei o nga mahi i puta ki muri), kua ata mahia i runga i te whakaaro nui o te Kawanatanga tenei mea, a kua tukua atu ki te Komihana Hiwari nga whakatau tuturu. Ki te tangata kua kite i taua wahi a e mohio ana ki te tu o nga kainga o nga hapu o reira, era e marama kotahi anake te ara tika hei mahi a kotahi ara ko te whakarite i tetahi Rahui nui i waho tata o te ngaherehere, me te hui i nga kainga katoa ki roto me nga mahinga kai me nga mahi whakapapai: me etahi Rahui iti i te wahi marama, kia rite ki era ia Hone Pihama me Manaia me nga tanumanga tupapaku me nga mahinga ika, me nga pa tawhito. Ki te mea kau ata tuturu nga tohutohu kia Meiha Paraone kia ruritia kia makatia aua Rahui i mua o te timata o nga ruri tekihana, e kore e puta mai te raruraru, kua marama hoki i tenei tona ara mahi a kua marama ki nga tangata Maori. He mea hei korerotanga tenei, ko te tino tika o tenei mea kia mahia i mua o te ruri i nga tikihana, kahore tenei i whakaarohia kia ata mahia e te Komihana e tetahi ranei o nga Minita o te Kawanatanga, a ahakoa puta mai i etahi wahi etahi tangata te tohe kaha mo te penei.

- I whakaritea ranei etahi Rahui, kahore i ata mea kia korerotia tenei mea me i kore a Te Hiana i ki i te Whare o Raro; "e ahei ana ahau te whakaatu i tetahi mapi a e kitea i runga era e tata ki te 4,000 eka o roto o te 16,000 eka i meatia kia Rahuitia ma nga tangata Maori; a haunga tenei anake otira ko nga tanumanga tupapuku nga pa me te ngutu o nga awaawa katoa e puta haere ana i runga i o ratou whenua i meatia katoatia nga mea i tika kia meatia. I whakaarohia kia hoatu Rahui e tae ki te 25,00 eka o roto o te 95,000 eka a ka waiho enei tangata hei tangata e pahika ake ana i etahi atu tangata Maori o reira. A i te kianga nei i haere aua ruri i runga i te patai kore a i te whakarite kore i nga Rahui e kororetia ana te mea kahore i tika." I tetahi waea kia Te Make (Mackay) kua kiia atu tenei ki i runga i nga kupu ata korero, ki ana a Te Hiana "ko etahi o nga tohutohu mai e whakaaetia ana e ahua ana kua kiia atu e ahau kia whakamahia, ara, era mo te tohutohu mo te whakaoti i te korero mo nga Rahui. Ahakoa ngawari e kore e oti a taea noatia te wa e ata tohutohungia mai e nga Tangata Maori nga Rahui i tino hiahatia e ratou. Tae noa ki tenei ra kohore ratou i whakaae ki te tohutotu. A inaianei kua tohutohungia e matou. Kua oti nga mahinga ika, i te ngutu o ia awaawa, i nga tanumanga katoa, me a ratou mahinga kai me etahi tekihana maha. Kotiwhatiwha ana te mapi i te Rahui. Ki te tirohia te tuhituhi a Te Hiana o te 14 o Aperira tera pea e kiia i whakaaro a ia ki te whakamana i te mahi a Te Retimana i te tau 1867 me ta Ta Tanara Makarini i te tau 1872. Kia kotahi te Rahui o te whenua katoa o waenganui o Waingongoro a tae ki te awa o Inaha.

Otira e ata ki ana a Meiha Paraone, kahore a ia i whakarite Rahui i mua, i te wa ranei e ruritia ana nga tekihana a ko tona mea i whakaritea ai ko te whakarite Rahui; a taea noatia te wa i panaia ai nga kairuri, kahore he Rahui i makatia ki te whenua i makatia ranei ki nga mapi, a kahoro a ia i korero atu ki nga Tangata Maori hei whea ranei nga Rahui, ki mai hoki a ia kia maua ko te mapi e kiia nei e Te Hiana kua tuhia nga Rahui e tae ana ki te 4,000 eka, i penetitia te hanga: I muri o te pananga o nga kairuri e nga tangata Maori a kua whakamutua te ruri ka tae mai a Meiha Paraone ki Poneke. I te 2 o Aperira i haere a ia ki te Tari Ruri Whenua i kona, a makatia ana ki te mapi tekihana o Waimate Mania nga Rahui i whakaarohia e ia he tika, whiriwhiria ana nga eka e tata ana ki te 3,000 o nga tekihana i ruritia, a pania iho, a waiho ana hei Rahui Maori. Heoi ano pea nga tangata i mohio ki tenei mapi i pania nei, ko nga tangata o te Tari Ruri Whenua, ko Meiha Paraone me te Kawanatanga. Ko te Hamapere (Humphries) to Tino Tumuaki ruri whenua i Nu Paremata a ko ia te kaitohutohu i nga ruri o Waimate, me Te Witikoma (Whitcombe) te Komihana o nga whenua o te Karauna kahore i mohio ki taua mapi a na maua i whakaatu. E ata ki marire ana a Meiha Paraone kahore enei Rahui i penetitia a taea noatia amuri o te

panuitanga mo te hoko. A i reira ko te ahua whika nei i tuhituhia a oraiti i kahititia hei "whenua pupuru kia kaua e hokona." Kahore nga tangata Maori i mohio ki te whakaritenga o enei Rahui a tae noa ki tenei ra. A kahore rawa i ia nga tangata, a kahore i whakataua ki nga wahi tika i runga i nga whakaetanga a Ta Tanara Makarini raua ko Te Hiana ki nga Tangata Maori; kahore rawa i tau ki roto te eka kotahi o nga kainga tata ki te Ngaherehere, i te wahi e noho nei te nuinga o nga tangata a te wahi i whakaarohia e Meiha Paraone hei wahi mo nga Rahui nunui hei whakaea i nga hapu. Kotahi tonu te taunga o enei korero, e tika ana, kahore he Rahui i whakaritea i mua, a i te wa ranei o te turitanga kahore rawa etahi i makatia ki te whenua, a kahore ki te mapi engari ki te mea kotahi anake kua kiia i mua ake nei: a kahore era i makatia ki te mapi i whakaaturia ki nga tangata Maori.

- Otira me rapurapu hoki maua ki te mea he tika kahore rawa i whakaritea i mua o te ruritanga i te wa ranei e ruri ana, tera ranei etahi take mo te whakapono, ki te mea i whakaritea kua kore te pana i nga kairuri, a kua kore e puta nga raruraru o muri. Kei te ata marama kei te kaha nga whakaaro o Meiha Paraone me ona hoa kaimahi a Kapene Wirihana me Te Pereki i runga i tenei mea; a i runga i nga kupu a etahi o nga tino tangata o nga Maori hui kia Te Whiti kia Titokowaru a me o ratou mahi i te wa e ruritia ana te whenua i nga marama e whitu, e waru i ata tatari marire nei ratou kia kitea te makatanga o nga Rahui; ko taua mea ano.

I pataia atu tena kupu kia Meiha Paraone e maua "Me mohio maua e whakapono ana a koe, ki te mea kua waiho mau e whakariterite nga Rahui ma Titokowaru era e whakamutua e ia tana whakakore i te kairuri?" "Ae." "E tino marama ana ranei maua ki to kupu ki te kore whakarite Rahui te take i panaia ai te kairuri?" "Ae, e whakaaro ana ahau koia na." "A ki te mea i ata korero atu ki nga Maori mo nga Rahui, a ki te whakaritea he Rahui e ea ai ratou, kahore pea nga kairuri i panaia?" "E pono ana." "A me mohio maua i runga i to tu Apiha mo nga mahi Maori i reira i runga i to whakaaro, kahore i tika te mahi nui i mua o te whakariteritenga i te korero mo nga Rahui?" "Ae."

Ki ana a Te Pereki i tetahi tuhituhi o te 21 o Hepetema, 1869, a kua ono nga marama o te pananga o nga kairuri, "Ko te ahua o te mahinga a Te Kawanatanga, a i runga hoki i nga korero maha i rongo ai ratou, ka marama i nga Tangata Maori tera e wawahia katoatia nga whenua o waenganui o Waingongoro me Hangatahua awa, a me te kore whakaaro ki a ratou; a ka marama o ratou ngakau i runga i tenei ruri koia na te tika, ka tahuri ratou, nga hoa noho pai me etahi atu ki te whakamutu i te ruri. He maha nga ki mai a nga tangata Maori o waenganui o Waingongoro o Urenui ki to ratou whakaaro era te Kawanatanga e wawahi, e tango i nga whenua katoa o waenganui o Waingongoro o Hangatahua awa me to ratou timata ki te pena i Waimate. Haere tonu te puri i Waimate, e makatia ana ki nga tekiana iti, kahore he Rahui i whakaaturia a ko nga mapi i tuhituhia a taia iho kahore i whakaatu Rahui, ara nga mapi mo te hoko." No te rongo o Meiha Paraone kua whakakorea te ruri ka haere tere aia ki Poneke ka timata te maka i nga tekiana ki te mapi mo nga Rahui Maori. Ko te mea tika mo te timatanga ko te ruri i tetahi Poraka ma nga Maori; ara me ruri nga Poraka o ia hapu, hei kona ka whakariterite ki nga tangata na ratou te kainga, ki nga wahi, ki nga rohe mo nga Rahui a amuri ka korero i te utu mo te toenga. I tuhituhi a Te Tamihana (Thompson) (hoa mahi a Meiha Paraone) ki a ia i te 23 o Pepuere, 1869, i ki "He tono atu ki a Te Hiana me ata whakarite tonu inaianei tetahi tikanga mo nga Rahui a ki te ahei me haere mai a ia ki waenganui o nga Maori inaianei tonu."

Ko te tino korero mo taua mea na Te Whiti i runga i tona korero kia Te Make, i to raua tononga ko Te Pereki, e Te Kawanatanga ki taua Rangatira i Parihaka, i muri o te pananga o nga kairuri. Kua roa te korero mo te whenua riro i te rau o te patu, a te korero o Te Whiti mo te nui o te whenua mana ratou ko ona tangata i te taha ki Te Hauraro o Waingongoro. Ka puta te kupu a Te Whiti mo nga Rahui. Ka ki a ia "E he ana ta koutou ruri kahore hoki i whakaaetia e ahua. I ta korua haerenga mai e Pereki i whakaaturia e koe te raina i tapahia ma waenga i nga ngakinga i te tatau o te whare a Titokowaru." Whakahokia e Te Pereki "ae i kite maua i tena" ka ki ano a Te Whiti "kei hea te wahi e puritia ana ma nga Maori? Kei whea nga kupu a Te Makarini a Te Parete, e ki nei e kore nga whenua e nohoia ana e nga Maori e tangohia? Ki te mea kahore i panaia nga kairuri kahore rawa te Kawanatanga e wahi whakaaro mai kia matou. Rere ke ana nga tikanga a Makarini a Parete me te Kawanatangata tawhito ki nga tikanga a Te Hiaua, a Paraone me te Kawanatanga hou. Ko te tikanga a Parete, ka atua haere mai ki te korero, hei muri ka tahuri ki te mahi." Ka haere tonu taua korero, "kahore e tika kia ata noho nga tangata me te ruri haere i te whenua i raro i o ratou waewae. E ki ana korua "Me noho tahi maua ko Te Kawana ki runga ki te Paraikete, kahore Te Kawana e pena; kei te kumea atu mana anake." Ka korero ano "Kua whakamanaia ranei korua e te Kawanatanga hei homai whenua maku a kia whakaae atu ahau kia tangohia tetahi wahi? Ki taku titiro i runga i te mahi e nga ruri e mahia ana koutou kia riro katoa te paraikete ma koutou a kia noho tahanga ahau."

I runga i nga kupu i puta i te aouga o te ra ka kitea era e oti tenei tautohe ki te mea ka hoatu e te Kawanatanga nga Rahui e ea ai ratou. Kei te whakatika a Te Make a Te Pereki i Parihaka kei te haere ki

Taranaki, puta ake a Te Whiti ki te whare i noho ai raua me te tono kia haere raua ki tona whare. Haere ana raua ka patai a ia "E haere ana korua ki Taranaki kia kite i a Parete mo ana kupu homai whenua e kiia nei i puta i a ia, a ki te korero atu hoki ki te Kawanatanga?" Ka ki a ia "E tika ana, kahore ahau e ki kia haere korua, (otira) ki te puta mai he pai, e pai ana" Ka whakahokia e Te Make "Me haere maua a ki te puta tetahi kupu nui, ka hoki mai maua kia kite i a koe." I tana waea ano kia Te Hiana (i te 4 o Aperira, 1879) i honoa atu enei kupu e Te Make "I maro raua te kanohi a Te Whiti i tona patai mai kua whakamanaia ranei koe e te Kawanatanga hei homai whenua maku."

I runga i to maua whakaaro ko nga kupu i puta ia Te Whiti ia Te Make he ata mea marire na taua Rangatira ki te Kawanatanga kia whakaputaia atu e te Kawanatanga tetahi tikanga e oti ai enei raruraru; a e ki ana maua i whakaatu mai a ia i tona mohio kia kite i te whakaritenga o aua raruraru i runga i te wehewehenga o te whenua ara te (wehewehenga o te paraikete) otia kaua te Kawana "e kukume atu, mana anake." Kahore i whakaritea i taua wa e te Kawanatanga. Engari i whakahoki kupu a Te Hiana ki a Te Make i te aonga ake o te ra o muri o te taenga o te waea ki a ia. I ki a ia "E whakaaro ana ahau i runga i nga kupu o Te Whiti e mahia ana a ia ki te kororerero i te raruraru nei a ki te whakarite. E mau tonu ana ahau ki aku kupu o mua; a era ahau e tono kia hoatu kia 25 eka o te 100 kia nui atu ranei o te whenua katoa. Ka hoatu ano he moni, otira me ata mahi te moni kia waiho hei utu mo te taiepatanga i te whenua me te whakapai o te whenua. Era e ata whakaarohia nga Rangatira." Otira kahore he aha i mahia.

Heoi ano te mea i mahia hei whokahoki mo te aro mai a Te Whiti: Otira i tenei wa kua panuitia e te Kawanatanga tenei whenua mo te hoko, a no te 24 o Aperira, i puta ai to ratou whakaaro me tuku te ra o te hoko ki muri mai, he nui nga mea hei ako i nga maori era e hokona te whenua me te kore whakarite Rahui ma ratou. I te hokinga mai i Taranaki ki Poneke a Te Make, i te timatanga o Mei, ki muri mai i haere a ia kia kite i nga Rangatira katoa ara a Motu, a Hone Pihama, a Titokowaru, a Taurua me etahi atu, kahore i tae ki Parihaka, a kahore a ia i kite ia Te Whiti.

VII.—TE WHAKARITE MO TE HOKO I TE MANIA.

Heoi ano nga korero e toe ana kia maua, ko te ara mahi a te Kawanatanga mo te hoko i te 16,000 eka kua ruritia nei, a panaia nei nga kairuri. A kua marama rawa i runga i nga korero o te Komihana mo nga whenua o te Karauna, o Nu Paremata, a, heoi ano ta maua, ko te korero poto atu. I runga i nga tikanga o "Te Ture Whenua, 1877," ko nga whenua katoa kua riro i te rau o te patu, kua tau ki te Karauna; a, kua tukua ma nga Runanga whenua o ia kainga nga tikanga. A, ko to mea tika, me mahi tahi te Kawanatanga me te Runanga Whenua o Taranaki, i nga tikanga mo te hoko o te Mania o Waimate. I te 25 o Maehe, 1869, i tae atu te waea a Te Paranihi (Colonial Treasurer), ki te Komihana o nga whenua o te Karauna "E ki ana Te Kawanatanga kia karangatia kia huihui tonu i tenei ra to Runanga Whenua, kia whakariterite mo te hoko o te Mania, i roto i nga wiki torutoru e haere ake nei. Ka waeatia atu ki a koe aiane te ahua o te panui. Inaianei, karangatia kia tu te Runanga." I te mutunga tina o taua ra, ka tu taua Runanga Whenua. I mua o te tuanga, e rua nga waea a Te Paranihi me te Heketari, kotahi o aua waea i ki, me tu te hoko ki Patea; ko tetahi, ko te ahua o te Panui hei whakaaetanga ma te Runanga, a hei tukunga ki te nupepa i te aonga o te ra, a ki nga nupepa hoki o Atereria, he panui mo te hoko i te 16,000 eka ki Patea ia Mei e haere ake ana. I whakaae te Runanga ki taua panui, a ka whakariterite i nga whenua; e mea ana hoki te ture, me whakariterite nga whenua mo te Taone, mo waho tata hoki o te Taone, a mo waho atu ano o te Taone.

Ko tenei, i oti katoa i te aonga o te ra o muri iho o te ra i panaia ai te kairuri i te Mania. I mohio te Runanga ki taua pananga, a, i whakaaro ko te mahi i kiia nei e te Kawanatanga kia meatia e ratou, he mahi i tetahi o aua tikanga; a heoi ano ta ratou, ko te whakaputa kupu whakatika i te panui. I kororerero ano ratou, a, whakaputa ana tetahi i tetahi korero "I rite ki te whakahe i te Kawanatanga." A whakaaro ana te nuinga o ratou era pea e puta he he o roto i taua wa o te raruraru, a whakahokia ana te hupu. I tukua e taua Runanga a ratou korero ki te aroaro o te Komihana, a ko a ratou korero e apiti ana ki nga korero whaki. I te aonga o te ra, ka panuitia taua hoko i Nu Paremata, a i tae te kupu o Poneke kua tukua e te Minita kia panuitia ki Atereria, he Apiti mo te panui i Nui Tireni.

I puta ki muri tonu mai nga pukapuka a te Komihana o nga Whenua o te Karauna, me te Kawangatanga i Poneke. I tukua e te Komihana tetahi waea tere i te 2 o Aperira, he patai "kua tonoa mai ranei he kaute mo nga Rahui Maori, te tikanga hoki o nga whenua utu haere me nga utu, kia tere." Ko etahi anake o enei kupu i whakahokia te utu, kahore he kupu mo nga Rahui Maori. I taua ra ano, ka tukua ano tetahi waea tere: ki ana, "ka tu ohore te Runanga i te 3 o nga haora o tenei ra: me pehea nga Rahui?" Utua ana tenei, "ko nga Rahui ko ena i kiia i te waea o te Kairuri Tumuaki ara, me pupuru nga tekiana kaua e hokona." Ka pataia atu e maua ki te Komihana o nga whenua o te Karauna "a kahore te Runanga whenua i mohio ki nga Rahui?" Whakahokia mai ana e ia, "I te taenga mai o tenei, i kite ahau i te Tumuaki kai-ruri, a whakina mai ana e ia nga tekiana i pa nei nga tanumanga tupapaku, nga mahinga ika, me nga ngakinga kai." Otira i taua wa kahore rawa i whakaritea

nga Rahui; a no te 2 o Aperira i tukua atu ai e Meiha Paraone tona whakaaro kia whakaritea he Rahui; a kahore te Kawanatanga i whakaatu whakaaro ki te Runanga Whenua o tenei mea, e whakaarohia nuitia nei e te ngakau o te maori; a ko te tino take tenei nana i whakamutu te ruri, i te wa i puta mai ki o ratou kainga ara me pehea o ratou kainga, me o ratou ngakinga kai nunui i roto o te whenua kua rurutia.

I te 4 o Aperira ka tae atu te waea o Poneke, ki te Komihana o nga Whenua o te Karauna "Puritia te Panui hoko whenua, a, kia kiia atu ra ano." A puritia tonutia iho e ia. A kahore he kupu tae noa ki te 24 o Aperira, a i taua ra ka tae atu te waea a te Heketari mo nga Whenua "E kiia ana e te Minita mo nga Whenua o te Karauna kia panuitia te panui o raro nei. I runga i te panui o te 25 o Maehe kua hori nei, kua tukua te hoko o te Mania o Waimate ki tetahi ra o muri nei kiia mai e whakaae ana ranei koe ki te panui mo te Mania o Waimate, a ka tuku atu ki te nupepa i Taranaki?" Ka whakahokia atu e Te Komihana "kua tukua atu ki nga nupepa o Taranaki, tukua mai te panui, kei te tonotono tonu nga tangata kua tukua ranei te hoko mo taihoa."

Ko te mahi whakamutunga tenei i runga i te tikanga hoko o te Mania. Na te Kawanatanga ake ano i whakarite nga tekihana tuku ki te hoko, "nga whenua utu nui," e rima pauna mo te eka, a mo "te whenua utu ki muri," a, i nga tekihana, "I puritia kaua e hokona." Ko nga mea o muri nei ko nga tekihana i makatia hei Rahui e Meiha Paraone i te mapi i Poneke, kua kiia i mua ake nei, a i kiia e ia i reira "kia puritia i te hoko mo aiane." Kua ata waiho marire e te Runanga Whenua ma te Kawanatanga e hoatu nga whika o nga tekihana o ia wehewehenga, a kahore i mohio koia ranei e whakaae ki to maua whakaaturanga i te panui kua tuhituhia mo te kahiti.

VIII. TE PARAUTANGA O TE WHENUA O TE KAI-NOHO.

Kua whakatakotoria ki to aroaro e Te Kawana, i runga i nga korero o mua ake nei te take o to maua whakapono; ko te take pono o te whakakorenga o te ruri, ko te kore o te mahi i te mea ko te tikanga kia mahia i mua o te timatanga o te ruri o te Mania, ara, te whakarite i nga Rahui mo nga tangata Maori, me te maka ano ki te whenua. Na, me korero atu maua inaiane i te mahi a Te Whiti hei tono kia whakaarohia tenei mea, a tahuri nei a ia ki te parau i te whenua o nga kai-noho.

I ki a Te Make ki a Te Whiti i te 2 i te 3 o Aperira, kua kitea nei hoki e tatou, mana e tuhituhi ki te Kawanatanga, a ki te puta mai he utu mo tana tuhituhi mana e whakaatu; kahore he aha i puta. E whakaaro ana maua, he kitenga na Te Whiti kahore he whakahoki ki tona hiahia, a te Kawanatanga, na kona ka whakaputa ia i te kaha, kia puta ai tetahi whakaritenga. I te 25 o Mei ka mahi a ia i runga i tetahi tikanga hou, ki ana a ia, ko ia te Rangatira o nga whenua katoa i Nui Tireni. A, i runga i tona mana hou, tonoa ana e ia etahi o ana tangata ki te parau i nga whenua o nga kai-noho o te whenua, a ko o ratou take ki taua whenua he karauna karaati, a kua hokona ki te Kawanatanga, ehara i te mea ko nga whenua anake i riro i te rau o te patu, engari ko etahi i hokona e nga tangata maori ki te Kawanatanga i mua o nga tau e wha tekau kua pahure. Ko te kupu o aua tangata i haere ki te parau i ki, i parautia "Kia puta tetahi whakariterite, a heoi ano te hiahia o Te Whiti kia puta mai a Te Kawana ki te whakarite i nga raruraru." Tera ano pea he tikanga nana i akiaki ia Te Whiti kia mahi penei; he whakapehapeha kua whakamamaetia e te kore whai kupu o te Kawanatanga ki a ia; he mohio pea nona ki tona ake nui haere, i runga i tona kaha ki te pei atu i nga kairuri, te peinga kahore nei i whakakorea; a i rapua ranei e te Kawanatanga he utu, a kua nui haere te whakapono ona tangata ki tona mana ehara i te whenua; ko tona aroha ki te mana. A hei whakamutunga, te aro titiro ona ki te whakahokinga mai o tona whenua; era e kitea i enei te nui o te tono a Te Whiti. A ki te tika tenei, he mea nui i runga i te mahi whakariterite hei mahinga mo a muri ake nei. Inaiane ka nui atu te mahi whakangawari ia Te Whiti i te wa i kororerero ai raua ko Te Make, a i mua i te mahi parau, a ki te mahi i nga mahi nunui kahore i mahia e ia i mua.

Me te mea i haerere a Te Make i Poneke tae ki Nu Paremata timata mai i te timatanga o Aperira a tae kia Hurae. I te 20 o Hune i waea mai a ia i Okato "kahore a ia i tae noa ki a Te Whiti," a i te 22, i waea a ia kua "tonoa a Te Whiti kia haere mai ki te korero puku, a kahore i utua mai." Timata i tenei wa ko te mahi a Te Make, he Komihana a ia, hei ate rapu i nga kereme o nga tangata kahore i whakaritea "I runga i nga Poraka kua oti i te Takutai ki te Hauauru." A me te mea i huia mai te Mania o Waimate, otira kahore pea i whakaarohia ko tetahi tena. I kahititia tona whakaturanga, i te 20 o Hepetema, 1879, a ko te utu mana i te tau, e 650 pauna moni, timata i te 1 o Hurae, 1879; "Me tango enei moni i roto i nga moni o te Poti mo te hoko whenua Maori." A kua riro atu i a ia i mua nga moni, e 638 pauna hei utu mo tona haerenga kia kite i a Te Whiti, a huia ki ona moni i pau i runga i taua haere, mo nga marama e toru, ia Aperira tae ki Hurae. Kahore maua i kite i etahi mahi ke i runga i tenei mahi kia Te Whiti.

Timata mai i Mei a taea te timatanga o Akuhata, haere ana te mahi o te parau i te nuinga o nga wahi o te Porowini o Taranaki; timata i te whenua tata ki Te Hawera, ki te Tonga o Waingongoro, ki te taha ki te Hauraro o Waitara. I parautia nga whenua i raro o nga mana katoa; i runga i te whenua riro i te rau o te patu, i te whenua kua hokona e nga tangata Maori ki nga Pakeha, a i riro nga whenua i runga i te hoatu a te Karauna ki nga Maori i runga i te tikanga whakarite, a i runga i te whenua i hokona e nga tangata Maori ki te Karauna i nga tau e toru

tekau ma rima, a kua Karaunatia noatia atu ki nga Pakeha. I ki a Te Whiti ratou ko ona tangata, i peneitia kia kitea te mana o te whenua riro i te rau o te patu; a tenei ano, kia tahuri ai te Kawanatanga ki te whawhai ki a ia, a ko te otinga ko toua atuanga, a ka panaia nga Pakeha, a ka whakahokia katoatia nga whenua e nohoia ana e nga Pakeha ki nga tangata Maori nona ake. I whakaarohia e te Kawanatanga tenei mea, me te mea ko tenei parautanga hei wkakamana i te tika o ta ratou take mo te whenua kua "hokona, ehara i te whenua riro i te rau o te patu, otira kahore i hoatu nga utu, a takoto noa mo nga tau tekau ma toru;" ka honoa atu ano tenei kupu "Me te mea ko ta ratou hiahia ko te ata whakariterite." I puta ano tenei tikanga i roto i tetahi waea a Te Tumuaki o nga Minita i tukuna atu ma roto i a Meiha Paraone ki nga tangata o Te Hawera. I ki a Ta Hori Kerei "E ki ana nga tangata Maori, ara, etahi o ratou, ko ta ratou e mahi nei nei hei whakaatu i nga mahi he kua pa mai ki a ratou mo nga tau maha kua puta i runga i nga kupu hoatu utu mo te whenua; ko etahi e mahi ana i runga i te tohutohu o tetahi Porangi, a kahore e mohiotia te otinga o te mahi porangi. Ehara tenei i te mea hou. I puta tetahi mahi ahua rite ki tenei i taku tamarikitanga i te Kaute o Keneti (i Ingarani), a he maha nga tangata i mate. Me whakaatu koe ki a ratou (ki nga kainoho i Te Hawera), kahore he korere whakarite whenua ki a Te Whiti inaianei, a kei a matou te tikanga mo te mahi, me pehea ranei, me pehea ranei."

Tae noa ki tenei wa, kua whakakorea e te Kawanatanga te tono a nga kainoho i te whenua kia kaha te mahi ki nga kaiparau o te whenua, a kua tonu atu ki nga kainoho i te whenua kia kua ratou e tahuri ki te mahi pokanoa. I te waea kua kiia nei, i whakatika a Ta Hori Kerei i to ratou "pana atu i te hunga parau i runga i te tutu kore." Otira kahore ratou i whanga ki tona whakaae, engari no te ra ano i tuhituhia ai te waea (te 22 o Hune, 1879) kua panaia atu te hunga parau, me o ratou mea mahi i te whare o Te Riwingitona e tata ana ki Te Hawera, a e parau ana i te karaihe i mua tonu o tona whare. I tetahi waea i tuhia e Kanara Whitimoa i te ra o tua atu i tenei, i whakaputaia e ia tana hiahia kia "Kua (ratou) e pena, engari me waiho kia puta atu ki te Kawanatanga nga kupu a ona Apiha mo taua mahi." I te 23, i te utunga atu o tetahi waea a Meiha Paraone, ka ki a Ta Hori Kerei ko taua waea a Meiha Paraone, he whaki i te mahi parau, ka ki a Ta Hori Kerei, "E tika ana te mahi a nga kainoho o te whenua ki te pana i nga tangata Maori, me te awhina i o ratou hoa; engari me hopu ki te Warati e nga pirihihana, e nga katipa mau pu ranei." E rua nga ra o muri, ka waea a Ta Hori Kerei kia Meiha Tiuku (Major Tuke), ka ki "Ki te mea ka hokihoki nga tangata Maori ki te parau, a ka puta tetahi tuhi i runga o te hokihoki, ko te mahi tika mau kia kiia kia hopukia aua tangata Maori, a ka tonoa kia whakawakia mo taua tutu i taua wa ano." Timata mai i kona ka whaia e nga Pirihihana, ka hopukia te hunga parau, tae ki te tata ki te 200, a ka mauria ki Patea, ki Poneke, kia whakawakia. Maumau korero i konei te roanga ake o tenei mea i te taha ki te mahi parau. I mutu rawa taua mahi i te mutunga o nga ra o Akuhata. Kahore tenei mahi, te mau pupuru tonu o te hunga parau, a te whakaroa i te whakawa ia ratou i runga i te mana o tetahi ture o te Whare o Raro, e tika i runga i nga mahi Komihana i whakaturia ai maua, e tika hei whakawa ma maua. Engari me hono atu tenei kupu, i ata hopukia mariretia ratou, kahore a ratou riri mai, i whakarongo ratou ki nga tohutohu a Te Whiti, a i kiia atu hoki kia noho ratou i runga i te mau herehere, a taea noatia te kitenga o tona kaha e poropiti nei a ia hei whakarere ke i nga tikanga e ai tana.

IX.—NGA MEA I PUTA HEI WHAKAROA I TE MAHI A TE KAWANATANGA.

I roto i nga mea whakaroa i te mahi o te whakariterite, kahore e tika kia kua e whakaarohia te kupu a Meiha Paraone, kua puta i a ia, a nui atu i te kotahi te putanga. Ko ta maua e mea nei, ko nga whakarururu i whakatakotoria ki te aroaro o te Komihana e nga tangata e kiia nei he hoa mahi nona, a e kai ana ratou i nga moni nui a te Kawanatanga, mo te mea e kiia nei he mahi. He Pakeha, he hawhe-kaihe, kahore i ata kitea to ratou peheatanga e noho ana i tahaki atu o nga tangata noho tika, e noho moe ana i nga wahine Maori, a kua utua e te Kawanatanga, a kua hoatu tetahi mahi nunui ma ratou, i runga i te whakaaro era ratou e whakatahuri mai i te ngakau o te tangata Maori ki te Kawanatanga. Ko etahi o enei tangata, i etahi mahinga, i runga i to ratou tu mahi, tu ahua tonu, kahore e tika kia waiho ratou hei Kai-mahi ma te Kawanatanga engari kua rawa e tukua kia mahi ratou i runga i nga mahi o nga Minita i waenga o nga tangata, era pea e tere te whakariterite i te Kawanatanga ki enei tangata mahi ma ratou. Ko te tu o enei tangata, a ko to ratou piringa ki nga tangata Maori me te Kawanatanga, era e whakaarohia he tutei ratou, a era ano hoki ratou e mahi tinihanga pea ki tetahi taha ki tetahi taha, i te wa ka kitea e ratou era ratou e nui haere. Heoi ano te mahi e oti ia ratou ko nga mahi a te tutei: a, ahakoa puta mai etahi korere tika i etahi wa, e kore e ahei kia whakaponohia ina puta mai i ena tu tangata. I to maua patainga atu ki a Meiha Paraone, e puta mai ana ranei te pai i ena tu tangata, ki mai ana ia i te nuinga o nga mahi kahore, otira i korerotia mai kotahi te whakinga mai o tetahi o ratou i puta mai he pai o roto ki te katoa: a ahakoa kahore maua i kite i te mea hei whakakore i te putanga mai o taua mea i tetahi ara ke. E mea ana maua ma te tere o te Kawanatanga ki te whakakore i te mahi o enei tu tangata, a te whakarongo ki o ratou kupu, ka tere hoki te whakapai o nga tangata Maori i a ratou, a ka tere te haere o nga mahi. Tera tetahi whakaaro kua kaha te pihi ake, a e mea ana, me whakamahi ano enei tu tangata, no te mea ki te kore e puta ta ratou mana mo te taha Kawanatanga, era ratou e tahuri ki te whakahe i te Kawanatanga ko te utu tenei, kahore i

tau mai te pai o to ratou mana ki te mahi i tetahi pai kia tatou, engari kua maha nga mahinga o te kino kia tatou: a ko te wahi mana i tau kia ratou he utu no te moni mo ta ratou mahi. Me whakamutu tenei tikanga, a ko te mana o enei tu tangata mo te kino era e rite ki tona manakore, i runga i to maua whakaaro, mo to pai. I runga i te whakaaro o te Rangatira penei me Te Whiti, te tangata kua hono tonu te whakaputa kaha i tona whakaaro (ahakoa tika ahakoa he, ehara tena i te korero mo ainanei), a kua kaha tona mahi ki te whakanui i ona tangata, i o ratou tikanga, a kua kaha ki te pupuri i a ratou kei pa ki nga hara o nga tangata kahore i rata; ka ata titiro ia ki te Kawanatanga e whakamahi ana i nga tutei, a e ki ana kia puta mai he aha noa i runga i o ratou mahi pehea noa. Ko enei mea hei whakaiti ia tatou, a hei whakatika i tona whakakino ki to tatou mana. Na, i te wa e korerotia ana tenei mea, e kore te tangata e whakaaro ana ki tenei tikanga ki tenei iwi atawhai, e whakamoe i ona kanohi ki te he e puta mai ana kia ratou i runga i to ratou aro nui ki te kai waipiro, a kahore nga Kawanatanga i whakaaro, ko te mahi tika mana ko te whakaora i a ratou i tenei mea. E tono ana maua ki a koe, e te Kawana, kia korerotia e koe tetahi reta a Meiha Paraone ka tata ki te toru tau i tuhia ai, no te 20 o Akuhata, 1877, a i roto o taua reta whakaatu ana ia ki te Kawanatanga, marama tonu. A e kaha ana te mahi e kitea ana e ia he mahi ma ratou ki te whakakorea, ki te taea, te whakatu Paparakauhe i te kainga i waenganui o Waingongoro me Hangatahua awa. He pono ko tetahi o nga take i whakakino ai a Te Whiti ki te noho o te Pakeha ki Parihaka, he matakua nona kei kite a ia i ona tangata e whakakinongia ana e te Paparakauhe. I ana korero ki nga hui i Parihaka, kua maha ana kupu ki ana tangata mo te kino kua tau mai kia ratou, ko te waipiro i whiwhi ai ratou ki nga kainga pakeha. A, e ai ta Meiha Paraone kua puta i a ia te mahi kahore i taea e te Paramete o te koroni, e nga Kawanatanga o etahi wahi, kua whakakorea te hoko (a he nui tana whakakore i te kai), i te waipiro i te takiwa ki a ia. Era ranei tetahi Ture mo te hoko waipiro e whakakore i te mea e hiahiatia ana mo te kainga e noho tahi ana a te Maori me te Pakeha? e kore pea. Ki te whakaarohia i runga i te mana kore e hoatu ana e te Ture o 1878, ki nga kainga ko nga Maori i nui ake era e tika te ki e kore. Ko te ritenga kotahi e ea hei whakakore i te tohe ki te mau haere i tenei mea ki nga wahi ngaro o uta, ki nga wahi e nohoia nei e te Maori anake, ko te whakakore rawa i enei kainga i te hoko o te waipiro. Era e tika kia whakakorea e te Kawanatanga i runga i te ture, te hoko o taua mea i nga wahi kahore ona take; a kahore tetahi mea e pahika ake hei whakangawari mai ia Te Whiti me nga tangata pai o te Iwi Maori i tona taha, mo te whakanoho tangata ki te whenua, ara, ko te mohio ona era e kore e puta mai i runga i te nui haere o te tangata te mea kino nei, te mea whakamate i nga kainoho tuturu o nga whenua. Inaianei kei te whakanuia rawatia taua mea i runga i te hoatu paitini ki roto ki nga waipiro mo te Maori. Otira, me i kore e peneitia, ko nga waipiro o nga "parani pai rawa" e kaha ana ki te whakamate i te Iwi ina whakawaia a kahore nei ratou e ahei te whakakore. Kahore he mea kino atu e kitea e tatou i te kite i nga Maori, i nga tane i nga wahine e whakaki ana i nga Paparakauhe i runga i te haurangi kino, a kahore he mea nui atu hei whakama ma tatou. Ko nga wa e tino nui ai to tatou kite i tenei tu mea (a i waenga ano o nga taone nui a te Pakeha), a i te aroaro ano o nga kaimahi o te Kawanatanga, ko nga wa o te hoatu moni hoko whenua, me nga wa e tu ai te kooti. A ahakoa puta tenei kino i te aroaro tonu o te Kai Whakawa, o nga Ateha, a me nga pirihi maha, e kore e nui te whakakore, a ko nga tangata hoko waipiro kua takahi nei i te Ture kahore rawa ratou i whakamamaetia. Kahore o maua kitenga nui i tenei he, notemea i tahuri maua ki te whakahe, ki te whakawehi i nga tangata Maori me nga Pupurikana. Kotahi ta ma maua tuku atu i ta maua whakawa ki tetahi wa ke, i Patea, a whakaae mai ana nga Maori kua kai nui ratou i te waipiro; a i runga i te whakahoa mai a te Kai Whakawa Tuturu ki te pehi me te whakawehiwahi i nga Pupurikana, kahore i tuaruatia tenei kino.

X.—WHAKATAUNGA A TE KOOTI WHAKARITE UTU.

Ka tahuri maua inaianei ki nga tikanga o te whakarite utu: a e mea ana maua kahore pea e taea te whakarite te whakawhiwhiwhiwhi o tenei mea ngawari.

Ko te tikanga o "Te Ture Tango Whenua o 1863," ko nga whenua o nga tangata ata noho i tangohia, me whakarite ki te moni anake: a whakaturia ana te kooti hei rapurapu i te mea hei utunga. I te tau 1864, i whakamanaia Te Kawana hei whakanui i nga whakarite o te Kooti, a ki te kore e hoatu e te Kooti, mana e hoatu. I te tau 1865, i whakahoua ano te Ture, a i kiia kia utua ki te whenua anake, a ki te whenua, ki te moni tahi ranei, a ma te Kawanatanga te tikanga i mua o te whakataunga. I te tau ki muri mai i whakakorea tenei here, a i waiho ma te Kawanatanga te tikanga, i mua i muri ranei o te whakataunga ki te hoatu moni, whenua ranei, me apiti ranei raua.

I te tunga tuatahi o te Kooti i Nu Paremata, i Hune, 1866, e toru nga tikanga i whakaritea e te Kooti. Tuatahi: Ko te 14 o Hanuere, 1840 (te ra o te panuitanga o te iringa o te Mana o te Kuini), te wa hei whakaaronga e marama ana te mana o te tangata Maori, ki te whenua i reira. Tuarua: "I runga i te kitenga e kore rawa e ahei te rahi ma te Rangatira ahakoa rangatira whakahoa mai, ahakoa rangatira hoa-riri;" e ki ana te Kooti "me whakariterite te wahi ma te rangatira whakahoa mai ki te wahi mo te rangatira hoa-riri, me rite tahi." Tuatoru: Ko nga tangata katoa e tono whenua ana, a kahore i noho i runga i te whenua ki muri mai o te tau

1840, ka whakakorea rawatia, otira e tika ana kia hoatu e te Kawanatanga. A i runga i tenei tikanga e 908 nga tangata whakahoa mai i panaia atu mo te kore noho i te whenua, a kahore ranei i ata noho. I ki te Kai-whakarite o te Karauna "E kore e mau te Kawanatanga i nga kupu i whakaputaia i nga Kawanatanga o mua." Whakakorea ana tenei e te Kooti. I te tuanga o te Kooti i Whanganui i Tihema ki muri mai, i whakarereaketia tenei ture pana, otira he mea ano ka tukua mai etahi tangata kahore i noho i te whenua i runga i nga tikanga noa. I puta te kupu a te Kooti i ki "Ko te hea o te tangata whakahoa mai e ngaro atu ana, e rite ki te hea o te tangata kotahi whakahoa mai e noho ana i te kainga, me te hea o nga tangata hoariri e noho atu ana i te kainga." Kahore e ata kitea te paanga o tenei mea i raro i te ture, he aha i whakaritea ai te mana o te tangata whakahoa mai ki te maha o nga hoariri Ko te putanga tenei o tenei mahi rereke: e 40 nga tangata whakahoa mai e noho ana i te kainga, e 957 te hoariri. Ko nga eka ma te tangata whakahoa mai e noho ana i te kainga e 400, ko nga eka ma te tangata whakahoa mai e noho ke ana, 16 eka. Ehara i te mea miharo, kahore tenei i whakaaetia e nga Rangatira. Kahore he mea hei whakakata rawa atu i te tangata i tenei ata whakatau marire o te kupu o te Kooti, a i runga i taua whakataunga puta ana kia 16 eka ma te toa whawhai o Whanganui, ara, te Rangatira nei, a Mete Kingi Paetahi, i haera nei i to tatou taha ki te whawhai ki te hoariri, a ko enei eka hei utu i tona mana Hapu. A tenei ano i ata kiia (kei kore pea e ahei a ia te whakaaro ki tenei aroha nui ki a ia), kia 5 anake nga eka i te wahi marama, a kia 11 eka ki whea noa i te koraha.

Hui katoa e 518 whakataunga a te Kooti i roto i nga wehewehenga tekau ma rua, a kahore i tino tae ki te 80,000 eka. Ko nga tino tikanga o te mahinga tenei te apiti nei ki enei korero, me te ara i mahia ai ratou.

Na ko te tino tikanga o te ture, ko te whenua i whakataua e te Kooti me ruri me karauna karaati. I ki "Te Ture Whakatikatika i te Ture Whakanoho Tangata, o 1865" "Me tapiri ki te whakataunga ki te mapi me ona korero e whakaritea ana nga tikanga." A whakaritea ana nga tikanga i Hune, 1866, e te Runanga o nga Minita, a i ki me tuhi ki tua, me tapiri ranei te mapi o te whenua ki te whakataunga. A i tuaruatia tenei kupu a te Runanga Minita i te tau ki muri. Otira i whakakorea te ara o te mahi o aua mea e te kaihanganga: e rua nga tikanga i whakaritea kia mahia, a whakahe ana raua tetahi i tetahi, ara, i penei (*a*) me whakaatu te whakatau o te whenua kua whakaritea a kua ruritia; a e ki ana a (*b*) kua e whakaritea te whenua, a kia rite ra ano tetahi wa o muri i te whakataunga. I whakaritea kia mahi te Kooti i tetahi mea e kore e taea a kahore hoki i mahia. I puta nga whakatau mo nga eka rahi ake i te 60,000, a kahore i tainatia a taka noa nga tau e toru o muri iho o te whakataunga, A i te tainatanga, ko nga kupu (i runga i te ota o te Runanga Minita e kiia nei,) i tuhia ki te pukapuka ta hei whakaatu i te whenua i haehaea. A, i runga i te tikanga o te ata mahi i runga i te Ture, e marama ana kahore aua whakataunga o te Kooti i mahia ki nga ritenga o te ture, a i runga i tenei e whakaitia ana i te tu whakaritenga ki te tu o te kupu o te whakaaro o te karauna kia mahia.

He maha no nga kupu, no nga tikanga taimaha, i mua o te whakaritenga i enei whakatau e kore e ahei ia maua te whakaatu katoa. Ka whakaaturia e maua etahi o nga mea nunui, kia kitea ai te nui o te whiwhiwhiwhi o tenei mea.

I. O roto o nga whakatau ke te Hauraro o Waitara, i whakataua nga mea o muri nei ki nga Kaitono 251:—

I Oketopa, 1866, i whakaae nga tangata whai tikanga ki aua whakataunga, ki te Kawanatanga kia riro atu etahi whenua ke hei whakarite i a ratou whenua. A, i Nowema, 1867, i tukua e Ta E. Tapata tetahi panui i te Kahiti hei whakaatu. A, ahakoa penei, i tukua atu e te Kooti nga whakatau ki nga kaitono i te tau 1869; a i nga tau e toru o muri iho i te whakaritenga, ko nga eka 1,485 o waenganui o Titirangi, o Waitara i wehewehea, a i whakakotahitia te mana; otira kahore i ahatia te toenga, ara, te 13,358 eka. He maha nga kaitono i uru ki te hoko i etahi Poraka ki te Karauna; a ko te mea tika, kia whakaritea etahi o aua wahi ma ratou, a kahore i mohiotia ma taua hoko nei e whakakore pea te whakataunga ki a ratou. I whakarohia tenei korero i runga i te kupu a Te Hiana, i te tau 1879, a i rapurapu ano maua, i mohio ranei nga Maori i riro a ratou whenua whakatau ki roto ki te hoko, a i pataia atu ranei kia tukua nga whakataunga ki roto ki te whenua hoko. I whakaaro a Te Parete i te wa o te hoko, i riro ana whakatau i te hoko, otira kahore i pataia atu ki nga tangata Maori, a he tokomaha o ratou kahore i uru ki te hoko. Era e taimaha tenei mea te rapurapu i te ara tika hei mahinga, a e kore e tau tikanga kotahi mo te katoa.

A, hei hono atu ki enei o runga ake nei, tera tetahi whakataunga mo nga eka 2,000 (i te wehewehenga VI., Waitara ki Manganui), i whakataua e te Kooti ma Pukerangiora, a kahore noa tenei, me etahi atu, i whakaritea; a hui katoa 15,358 eka o te whakataunga o te Kooti, e toe nei kia whakariteritea i te taha ki te Hauraro o Waitara.

II. Tonga o Hangatahua awa.—Ko nga whakataunga o te Kooti kahore ano i whakaritea i taua wehewehenga, ko enei i raro nei:—

I ahua rite tenei ki ta maua i whakaaro ai i ta maua korero o waenganui: Otira, e rahi ake ana nga raruraru o konei i nga raruraru i te taha ki te Hauraro o Waitara, mo nga whakataunga Ko te nuinga o enei whakataunga i te Tonga, e tau ana ki nga Poraka i whakahokia i 1866, ki a Ngamahanga me Ngatihuamiti o te Iwi o Taranaki, a ka korerotia e maua tenei aianei. Tenei tetahi kupu taimaha, koia tenei, kua uru ranei nga whakatau o ia tangata Maori ki roto ki nga Poraka o te Iwi kua whakahokia. I whakaaro te Komihana Hiwari i uru. E

whakaaro ana a Te Penetana, Tumuaki Tiaki, kahore i uru. E rite ana ta maua whakaaro ki ta Te Penetana. Era e ahei, i runga i te whakohoki a te Runanga o nga Minita o te Kawanatanga, o tetahi Poraka whenua ki tetahi iwi, te whakakore i te mana kua tau i runga i nga whakahau o mua atu? Ki te mea kahore i uru nga whakatau, e whakamana ana ranei te Karauna ki te whakahoki? Ki te whakakorea e te iwi i runga i te tikanga i whakahokia katoatia te Poraka, a i runga i te noho hapu, e kore e tika kia noho wehewehe te tangata, ma te Karauna ranei e whakarite e nei whakataunga ki te wahi ke. Ki te mea i noho "whakahoa mai" te tangata i te tau 1866, i te rironga atu o te whakatau i a ia, a i uru ki roto ki te whawhai i te tau 1868, me kore taua whakatau? Ki te tukua atu te Poraka katoa ma te iwi, a i muri ka hoatu whenua ma te tangata, he utu tuarua tenei: ki te mea ka korero atu ki te tangata Maori kua whakahoa mai mo nga tau tekau ma rima kua hoki tona mana ake ki roto ki te mana hapu, a me haere a ia ki te hapu ki ta te ture i whakarite ai, he whakahoki tenei i taua tangata o etahi ra hei utu mo tona whakahoa mai.

I runga i ta maua i korero ai ki a koe, Te Kawana, e whakaaro ana maua, era koe e kite e kore rawa e ahei maua ki te tohutohu i tetahi tikanga kotahi hei whakarite i nga whakatau mo te katoa. E mea ana maua, era te nuinga o nga kaipupuru o nga whakatau e hiahia kia whakahanumia o ratou kereme ki roto ki te whenua ma te iwi: a, he tokomaha nga tangata e tono kia whakaritea ki ia tangata. I te whakaritenga o enei raruraru, me hoatu he mana nui ki te Kaiwhakarite, a kia whakamutua tenei tawhai taunu kua roa nei ana tau i runga i tenei mea. Ki te huihuia nga whakatau, kahore i rite i te taha ki te Hauraro o Waitara, ki era ki te Tonga o Hangatahua awa; ka kitea ko te whenua hei whakariteritenga e rahi ake ana i te 27,000 eka. Ki te mea ka tonoa e koe, e Te Kawana, ma maua e whakariterite, e mohio ana maua era e oti i nga eka e kore e tae ki ena. He wahi nui pea e waiho, i runga i te whakaae o nga tangata Maori, kia puritia i runga i te pupuru hapu: Otira me puta tetahi whakaritenga e ahei ai nga kupu hoatu a te Karauna te whakarite, i puta atu nei ki nga tangata Maori whakahoa mai te whakaaro, era te tangata e noho i runga i tona ake whenua i runga i te mana e te karauna karaati.

XI. NGA WHAKATAU A TE KAWANATANGA.

I te rongo o nga tangata Maori kahore nei i noho ki te whenua, kua whakakorea ratou e te Kooti, i ki ratou kia hoki tonu ratou ki Taranaki ki te pupuri i to ratou whenua. I puta tetahi raruraru whakawehi i tenei, a tahuri ana te Kawanatanga ki te mahi.

I Hepetema, 1867, i tu tetahi Hui a nga tangata kahore i noho i te whenua, i Poneke, a i reira ka rapua e Te Retimana, i te wa e tu ana a Ta Eruera Tapata hei Tumuaki, tetahi tikanga hei tuku mai ia ratou kia whiwhi tahi i runga i te tikanga o te whakatau i Whanganui. Ko tenei tikanga, hui ki tetahi kupu tuhituhi a Kawana Ta Hori Kerei, era e kitea e apiti ana ki tenei.

I puta te kupu a Ta Hori Kerei ki ona Minita, i ki, kua puta tona kupu hoatu ki "nga tangata Maori i whakarongo ki tona tono, a kahore i haere ki Taranaki, a, ina puta tetahi whakariteritenga era e whakaritea kia kaua a ratou karemi i hoki iho i ta nga tangata haere ki Taranaki; a puta nui ana nga raruraru me nga mahi a te Kawanatanga i runga i to ratou haere." Ka whakaae a ia ki nga whakarite a nga Minita "Ki te mea ka whakaae ratou kua ata whakaarohia, a kua ata whakaritea tona kupu mo te hoatu," katahi a ia ka whakaae. Kahore nga Minita i whakaae ki te tuarua o te korero: a ko te otinga, a i runga i tetahi tatau o nga whenua hei whakarite mo nga kareme a nga tangata kahore i noho i te whenua, i kitea e 755 nga Kareme, a i runga i te hoatu o nga eka 16, mo ia kareme, i tea ki te 12,200 eka, a hoatu ana e te kawanatanga ki nga hapu e rima. A i te kianga atu ki te Tino Roia o te Kuini kia tuhituhia etahi kupu mo te ota o te Runanga Minita hei whakamana i tenei, tikanga, kahore i marama he mana ranei ta te Kawana hei whakapumau, kahore hoki te ture i wahi whakaaro ki nga Iwi, ki nga hupu. Puta ana ki muri tata, a i te tau 1867, te Ture mo te whenua riro i te rau o te patu. A, i taua wa, kua whakataua e te Kawanatanga etahi whenua ma etahi Rangatira, a kei raro iho nei taua whakataunga:—200 eka ki a Te Puni "hei whakarite mo te roa o tona whakahoa mai i runga i te mahi tika" 100 eka ki a Wi Tako mo "nga mahi tutata, whakahoa mai." 100 eka kia Mohi Ngaponga, i puta te kupu a te Kooti nana te kareme tika o nga tangata katoa kahore i noho i te whenua; me te 100 eka ki a Hemi Parai mo tona noho i Poneke i runga i te kupu a te Kawanatanga, a ki te pai a ia kua haere a ia ki Taranaki.

Kahore rawa te eka kotahi o enei whakatau a te Kawanatanga te whakaritea, a tae noa ki tenei ra. I puta te kupu i te tau 1866. I te tau o muri i ki nga Rangatira kia whakaritea a ratou whenua. I te tau 1869 i tono ano ratou. A, i to ratou tono ano i te tau 1870, i ki te Tari Maori kua whakahokia te whenua i Taranaki ki te iwi, a kua ea nga kupu hoatu a te Kawanatanga ki nga Rangatira. I te tau 1871, i puta ano ta ratou inoi me te ki "kua hamupakatia ratou e te Kawanatanga." Ki ana ano te Tari Maori, kahore taua whenua i kiia atu nei kia hoatu i te ringa o te Kawanatanga, a kahore he take hei hoatu kia ratou. I te tau 1873, ka puta mai ano ta ratou tono, a ka ki a Ta Tanara Makarini mana e tiro tiro. A kahore he aha i puta a tae ki te tau 1878, ka tono a Wi Tako kia rapua nga pukapuka a Te Retimana, kia kitea nga kupu homai a Te Retimana. I kona ka puta te whakaaro rapu i tetahi wahi whenua ma Wi Tako. Kore noa iho mo nga marama e ono, a ka tahuri a Te Hiana ki te mahi. I kona ka hoatu e Meiha Paraone he tekihana ma Wi Tako i te Ngaire, kotahi pea te maero te mamao atu i Stratford;

kahore a Wi Tako i pai ki taua wahi, a whaongia atu ana nga pakapuka, a na maua i hahu i aonga ake nei.

Pouri ana te titiro atu ki enei Rangatira e rima e tohe noa nei mo nga tau 13, kia riro atu ia ratou tenei whenua iti, kua kiia atu nei kia hoatu he whakarite i to ratou mahi whakahoa mai; a ina maharatia ko tetahi o enei e tono nei ko Te Puni, te hoa tino tawhito, tino piri mai ki nga Pakeha, me whakama rawa tatou. Kahore maua i ahei te whakapono ki te tika o tenei, a na te tohe tonu ki te Tari Maori, ki te Tari Whenua, katahi ka kitea e maua te pono.

Tera tetahi mea era e taimaha rawa atu te whakarite i enei kua korerotia nei, a ko tenei ko te taha ki nga tangata Maori "o Wharekauri." I mua o te patu, haere a Waikato i nga tau nui atu i te rima tekau i noho enei tangata i Waitara. Rere haere ana i mua o nga toa o Waikato ka mahue o ratou kainga, haere noa iho, ka tau ki Wharekauri, me te whakataurekareka i te Maoriori. Rongo rawa ratou kua whakakorea ratou e te Kooti. Ka puta ta ratou whakaaro mo te hoki ki o ratou kainga tawhito. Mea noa te Kawanatanga ki te whakakore, kahore i kaha, a u ana to ratou ope tuatahi (e tata ana ki te 120), ki Taranaki i te tau 1868, i Hanuere, ko te toenga (e tata ana ki te 150), i Nowema. I ki atu te Kawanatanga ki a Te Parete kia rapua e ia he tikanga mo te whakanoho i a ratou "ki te whenua kua whakaritea mo nga tangata ngaro atu." Otira kahore he whenua i whakaritea ma te tangata. Whakanohoa ana e Te Parete ki Te Mimi, ki Urenui, a tera te noho tonu mai na. Ko ratou nga tino hoa kaha a Te Whiti, a ko wai e miharo atu? E kore a ratou kareme e oti ngawari, tera hoki tetahi kareme o mua atu i ta ratou, mo nga eka e tata ana ki te 10,000, o nga whakataunga a te Kooti kia whakaritea i waenganui o Parininihi o Urenui: a, e ki ana a Te Parete, i runga i tona tu Kaiwhaki, ina huihuia tena ki te whenua ma Wharekauri, me tae nga eka ki te 20,000. Na, notemea ko te mamao atu o te ngaherehere i te moana, he maero me te hawhe pea i te Takutai o waenganui o Urenui me Parininihi, he iti te whenua marama o reira hei whakarite; a ko te tangata maua e whakarite te wehewehenga o tenei 30,000 eka, era o taimaha tona mahi.

XII.—TE WHAKARERENGA O NGA WHENUA RIRO I TE RAU O TE PATU.

1. Kotahi tonu te whakarerenga i ea, a ko te whenua o waenganui o Whanganui o Waitotara. I runga i te panui i te Kahiti o te 15 o Maehe, 1867, i puta te kupu a te Kaimahi a te Karauna, kua whakarerea e te Kawanatanga to ratou mana ki taua wahi o te whenua riro i te rau o te patu, a kua mutu i reira nga tikanga o te Ture Whakanohonoho Tangata o Niu Tireni. Otira meake ka kitea Kahore i ata tika te whakarerenga.

E rua atu hoki nga whakahoki o te tau 1866 ki nga tangata Maori kahore i marama: ko tetahi, ko te Poraka o waenganui a Hangatahua awa me Waiweranui, e tata ana ki te 18,000 eka kia Ngamahanga, i hoki mai nei ratou ki a tatou i te tau 1865, a i uru mai ki raro ki te Panuitanga Rongomau a Te Kawana: ko tetahi, ko te Poraka o waenganui o Moutoti o Taungatara, e tata ana ki te 44,000 eka kia Ngatihaumiti, a ko Wi Kingi Matakatea raua o Arama Karaka nga tino rangatira. Kua piri tonu ratou ki a te Kuini i te wa o te whawhai. I runga i te kupu a Te Parete raua ko Matakatea, i ki a ia kahore rawa tena tangata i pa ki te whawhai, engari he tangata i korerotia nuitia mo tona atawhai ki te Pakeha. I tetahi waea i kiia e te Tumuaki o te Kawanatanga kia tukua ki tetahi Apiha o te Tari Whenua i te tau kua hori nei, i marama te take, i Ta Hori Kerei tukunga, o te whakahokinga o taua whenua ki aua rangatira, "Kua piri tonu mai ratou kia tatou i te wa o te whawhai, a no konei kahore a ratou whenua i riro i te rau o te patu, i runga i te panuitanga: engari kua hoatu e Ta Hori Kerei kia Matakatea me Arama Karaka, a nana ake i ki atu; a i runga i te tono a ona Minita, tetahi ata ki marire atu e kore rawa a raua whenua e tangohia; te whenua kahore i tangohia e te Kawanatanga i runga i te rau o te patu; a, i ki marire atu e kore rawa e tangohia i runga i te rau o te patu." Era e kitea a muri ake nei i pa ranei tenei rangatira e mau nei i te whareherehere i runga i te ki parau, ki taua mahi.

Otira, i te wa i whakahokia ai nga Waitotara-Whanganui, me te Opunake me Hangatahua awa Poraka, kahore he mana hei whakarere pera i runga i te ture whenua riro i te rau o te patu. Kotahi anake te ara o te mana hei penei, a kei te tekiana 6 o "Te Ture Whakanohonoho Tangata o Niu Tireni o 1865," a i ki "I runga i nga kareme mo te utu whakarite whenua e tika ana i runga i te panui ki te kaitono, a te Heketari o te Koroni i runga i tona mahi mo te Karauna ki te whakarero i te mana o te Kararuna ki te whenua e tonoa nei te utu whakarite." E marama ana te whakaatu atu ki te Tino Roia o Te Karauna te tikanga i mahia ki te hunga ngaro atu, kua kiia nei e maua: kahore te ture o 1863, i whakaaro me hoatu te whenua ki nga Iwi, ki nga hapu ranei: a, ko te tikanga o te hanga o te Ture mo te whenua riro i te rau a te patu o 1867, he whakamana i te Kawana, a i hoatu mana ki a ia mo te whakarite "Rahui" mo nga tangata o nga hapu, o nga Iwi ranei. A, i ki, me panui tenei tikanga kahore i tau taua ture kia Matakatea, no te mea kahore i Panuitia te whakarerenga o taua whenua.

Ki te mea e tika ana ta maua titiro i te ture i te wa e ki nei maua, kahore tetahi o aua whakarerenga i kiia nei, i whakarerea i mana ki te tango i te mana o te Karauna, a, ki te whakatau atu ki te tangata Maori: a, no te mea i whakakorea i te tau 1878. Te Ture Whakanohonolo Tangata o Niu Tireni, timata i 1863, a tae ki 1866, me te Ture mo te whenua riro i te rau o te patu, te mana hoatu kaha ki te Kawana kua kore noa i mua, a ko nga mea kahore i oti te mahi i 1877, e kore e oti te mahi inaianei kua hono tonu te ki mai a nga tangata Maori, ko te mana o te whenua i whakahokia ki a Matakatea, kahore ano i whakamanaia. I puta ano taua kupu ki a Te Hiana,

a i korerotia ano e Te Make i runga i ona korero, a ko te korero tuatahi tenei i whakaaturia mai ki a matou i te tuanga o to matou Kooti i Oeo; i matakū ratou, no te mea ko Matakatea tetahi o nga herehere mo te parautanga whenua, era pea e whakakorea tona mana ki te whenua, i huna te ki tonu atu ki nga tangata Maori, a ahakoa tau te he ki te whakawakanga o nga herehere mo te parautanga, e kore taua hara e ea i runga i ta matou ture, e kore e ea hei tango i te whenua i whakahokia ki a ia ratou ko tona hapu, e Ta Hori Kerei, e Ta Eruera Tapata i nga tau tekau ma wha kua pahure ake nei.

I runga i te tono a Ta Hori Kerei, i nui ta maua rapurapu i nga tikanga mo te Taone i Opunake Ko nga kupu tohutohu a Te Retimana i te timatanga, i te tau 1866, koia enei "E hiahia ana te Kawanatanga ko te whenua katoa a Wiremu Kingi Matakatea, Arama Karaka, ratou ko a ratou hapu, me waiho ki a ratou, engari me waiho kau te wahi mo te Taone i Opunake, a kua mohiotia e whakaae ana ratou ki te tuku mai i tena." A, i te timatanga o te tau 1867, i tu te hui a Te Parete ki Te Umuroa, a "timata ana nga tangata Maori te patai me pehea e te Kawanatanga a Opunake, ka tukua ranei he ope marihia pera me ta ratou i tuku ki Warea?" I kiia atu, e ki ana a Te Parete "Kua puritia e te Kawanatanga te wahi mo te taone i Opunake, a, meake ka tukua e ia he Pakeha ki reira noho ai; a kei a ratou te tikanga mo te whakatu marihia ki reira. Ki te mea ka pa atu ratou ki nga tangata Maori kua whakanohia, era pea te Kawanatanga e tuku atu i te marihia hei noho mo reira: ki te noho pai ratou, e kore pea e tukua atu. Ki ana ratou ka tahutahuna e ratou, ka tango i nga pu i nga kariri kua tukua atu ki nga Maori: I kona ka ki atu ahau, ko te whenua kua whakaritea ma Matakatea ratou ko ona tangata ka tangohia hei utu, ki te ngaro etahi o nga pu." Ka mutu to ratou tautohetohe i reira, I Nowema 1867, ka whakina e Te Parete kua oti nga rohe o waho o Opunake te ruri, ko nga eka 1,394: a no muri iho, tukuna ana te mapi kia Ta Tanara Makarini, a whakaaetia ana e ia. Kahore he pukapuka o te tuku mai i homai e nga tangata Maori. I ki mai a Te Parete kia maua "I ata whakamaramatia atu ki nga tangata Maori i te whakarerenga i te Taungatara Moutoti Poraka i puritia e te Kawanatanga te 1,400 eka, a i ruritia i reira me te tautohetohe kore."

I puta te kupu a Ta Hori Kerei kia maua (i tana reta ki a maua), mo nga Karaati i hoatu ki etahi tangata o roto o te whenua kua whakaritea mo te taone o Opunake: a notemea kua tukua taua mea ki te aroaro o te Paremete era pea e kore e hiahia a Te Kawana kia mohio ki nga korero. Koia enei kei muri nei:

I tuku pitihana a Meiha Paraone, tetahi o nga tangata i tukua nei he karaati ki a ia, ki te Paremete i te tau 1866, kia whakaritea te whenua mona i runga i tona tu Apiha o te Marihia; kahore te Kawanatanga i whakaae ki taua pitihana. Ka huri te tau, ka puta kupu whakaae o tetahi Komiti whiriwhiri o te Whare, a i te 2 o Oketopa, 1867, i ki te Whare "E tika ana kia tukua he mea i runga i te pitihana a Meiha Paraone, i runga i tona tu Apiha Marihia." I ki a Ta E. Tapata, kahore a ia e kite i te ara whakamana a te Runanga Minita i taua mea. Ka huri te tau 1868, ka puta ano taua korero ki te Whare, a ki ana te kupu o te Whare, "Ko te mea tika me hoatu he whenua kia Meiha Paraone i runga i tona tu Apiha o te Marihia, a me te whakaaro ano kahore te Kawanatanga inaianei e ahei te hoatu i te whenua e rite ana tona utu o te whenua e riro i a ia i tona tono tuatahi." I ki a Ta Eruera Tapata, he tika ano kia hoatu te whenua i runga i tona mahi Marihia: a, i ki "ki taku whakaaro me tino whakarite rawa te kupu hoatu o te Whare kia mana rawa." I te kianga a Meiha Paraone me whiriwhiri he whenua mana i Opunake, i ki a Te Retimana (Minita Maori) e kore e pai kia tukua nuitia atu ma te tangata te Rahui i Opunake, engari me mahi taua whenua kia puta nui he tangata noho tutata ki te kainga o te iwi o Wi Kingi Matakatea; a i muri mai ka ki a ia "E kore pea e rite nga kupu i kiia atu ki a Wi Kingi Matakatea me Arama Karaka kua mate nei, me a raua tangata, ki te mea ka hoatu te 400 eka hei whakarite i te kareme kotahi. Ko te mea i whakaarohia he hoko i nga tekiana o te taone, i nga tekiana o waho tata o te taone, a me ata tiaki taua poraka iti. Era e oti noa te tuku whenua ma Meiha Paraone i te taha ki te Hauraro, ahua ki te Auru o te tahataha o te awa o Waingongoro i tetahi, ki te Takutai ki te koraha ranei. Ko taku e whakaaro ai ko te whenua tutata ki Mawhitiwhiti." Era e pai rawa a Meiha Paraone ki te tango i te whenua i reira: a kahore nei i ahei i muri mai, whakaaetia ana e Ta Tanara Makarini tona whiriwhiri i Opunake.

I kona ka tono a Kapene Hametona (Hamerton) i runga i tona tu kapene i mua o te Marihia, mo te 300 eka, a whakaaetia ana e Ta Tanara Makarini ki Opunake. I te patai o te Heketari o nga Whenua o te Karauna, ki te Heketari me tuku taua whenua i runga i tehea tikanga? Ka whakahokia e te Heketari i runga i nga tikanga o 1863 kahore he kareme i runga i te Ture. Otira kua whakaaetia e te Wa Minita te whenua ma Kapene Hametona, he apiha hoki a ia no te Marihia, "I rite tahi hoki tenei ki ta Meiha Paraone" Ka patai a Te Tomete, ki te mea ka hoatu ture kore, i nga eka 300 ma Kapene Hametona, a kia hia hoki ma tetahi apiha ke. Whakarerea ana taua mea mo taua wa, kahore hoki a te Tomete i whakaae ki te tuhituhi te Karauna karaati, a, kia whakakitea ra ano "te tikanga, te ture ranei o te Paremete i tika ai kia hoatu he whenua ma te kaitono." Otira i te tau ki muri iho, ka tuhia "Ahakoa kahore i tika te mana o te Ture ki te whenua ma Kapene Hametona e tika ana tona tono, a kua whakaaetia e nga Minita kua hinga, a i nga Minita e tu ana. Tuhi ana taua karaati; otira i te tukunga atu, i puta te kupu a Te Tomete ki te Tino Roia o te Kuini, a i mea "Kahore ahau i kite i tetahi mana o te ture mo tenei: na Ta Tanara Makarini i ki kia tuhia; era pea e tukua ki roto ki nga tikanga o tetahi Ture Whakamana ina hanga." I puta te kupu ki te Tino Roia o Te Kuini kia tuhituhia e ia tetahi Pire hei whakamana. A kahore nei he Pire whakamana o te Karaati kia Meiha Paraone, kia Kapene Hametona ranei.

Tera ano etahi karaati iti i Opunake ki nga Kai-Haro Muka, me nga tangata noho o riera i te wa i kaha te mahi haro muka, i runga i te whakaaro era e puta nui te moni hei utu. Otira ehara enei i te mea nui hei korerotanga ki konei. Ko nga hoko katoa i whakaritea a i puta he kupu a te Runanga Minita, mo runga.

XIII.—TE TIKANGA "TAKOHA."

Kua ki ke atu maua ki a koe, e Te Kawana, kahore te tangata Maori i mamingatia ki tenei mea ki te Takoha, i runga i te whakaaro ko tenei hei whakarite i o ratou kareme, a e utua ana te moni i runga i tetahi ingoa hou. He nukarau kau. Ka kitea ta ratou kata mo runga i te whakaaro i rere ke i nga kupu a Te Make i tana tuhituhi ki a Te Hiana, koia enei "Ahakoa e mohiotia ana tenei mea te takoha, he kuare te tangata e whakaaro ana, kahore ratou i mohio he utu ano tenei takoha mo ta ratou whenua." Ko te mahi whakakore i nga tuku tonu o te whenua a te hoaturanga Takoha i rite tonu; otira ko te tikanga o te ara i mahia ai te mea hou, ki ta maua whakaaro, he he rawa. I runga i nga kupu a te Komihana Hiwari i tona tu Kaiwhaki, ko tenei mea he hoko puku i te whenua. E ki ana a ia "I hoatu e ahau te Takoha i runga i nga ara e rua. Ko tetahi hei utu mo te mana o mua o te Iwi, a i utua i te aroaro o te katoa ki nga tangata maori nana te whenua: a, ko tetahi hei utu i te mana o nga Rangatira, a i utua pukutia tenei, he Pakeha anake i kite. Ko te tikanga tenei i peneitia ai me te mahi o muri nei. I ki nga Rangatira me whakakore ratou i taku mahi ki te mea ka utua katoatia nga moni ki te aroaro o te katoa, inahoki ki te peneitia me hoatu katoa nga moni e ratou ki te iwi, a ka riro noa a ratou whenua me te kore utu mo ratou." Otira he mahi poauau kia whakaarohia e kore tenei mahi puku e mohiotia. Ki tonu ana nga pukapuka i te kupu, i mohio te iwi kei te hoatu puku he moni ma nga Rangatira: Otira kahore ratou i mohio ki te nui o taua moni, a kahore hoki e whakina atu. Ko tetahi o nga take i noho roa atu ai a Titokowaru i Parihaka ko tona mohio e kore a ia e ahei te haere atu i runga i te taunu kore a nga tangata mo tona tango puku i te moni a te Kawanatanga. A, i tetahi o matou hui, i kiia atu tenei e maua i te aroaro o te iwi, me te kata ratou, me te whakama ko ia. E toru nga he nui o tenei tikanga: I whakakino i nga Maori: I hoatu mana nui ki te Komihana: A, i Waimate Mania, ko tona otinga he maumau. Kahore rawa he tikanga iti mo te ara hoatu i nga mom. Waiho ana ki te Komihana te whakaaro ma wai, ma wai ranei te moni: Mana te tikanga wehewehe i waenga o te iwi, a mana e pupuri, ka hoatu ki nga Rangatira anake. Kahore rawa i kitea e maua tetahi tikanga hei whakatika i tona ara hoatu, tetahi mea ranei hei whakaoraora i a ia mo te whakahe a te iwi, a kahore rawa he whakaaro iti me mohio te Kawanatanga ki tona tu mahi. Kua kitea te hua o tenei tu mahi i nga mea i puta i te Mania.

I whakaaro a Meiha Paraone ko nga moni ma te iwi mo te whenua o waenganui a Waingongoro me Kaupukunui kia 4,000 pauna, a mo te whenua o waenganui o Kaupukunui ki te otinga o te ruri e tutata ana ki Oeo e 2,000 pauna moni; me penei hoki te moni mo te mana o nga Rangatira: A kaua e pahika ake i te 15,000 pauna moni, hui katoa. Ko etahi o aua moni i pau i tetahi ara ke.

I ta maua tirohanga i te kaute o nga moni i pau mo te hoko o te Mania, miharo ana maua ki te nui o nga moni i pau i runga i te mahi o te hoatu moni ki nga Maori. O nga moni 8924 pauna i kiia (tae noa ki te mutunga o te tau utu moni, ara to 31 o Maehe kua hori nei), e 4,357 pauna moni kua pau i runga i te ara o te utu, a e 4,567 pauna moni i utua ki nga tangata Maori mo Waimate. O roto o tenei moni o muri nei i kitea e maua e 900 pauna moni i riro ia Titokowaru: Otira kahore i riro i a ia i runga i tana ingoa. I tona tuinga i tona ingoa ki te pukapuka tuatahi o te whakaae o te rironga atu o te moni ia ia, i whakahokia e te Kawanatanga me te ki, ki te utua te moni a te Kawanatanga ki a ia, e kore e whakamanaia: a tuhituhia ana e te Heketari te kupu "Engari me tuhi te ingoa o tetahi tangata ke ki te pukapuka whakaae o te rironga o te moni." A peneitia ana, a e toru nga ingoa ko i tuhia i te rironga atu o te moni ki a Titokowaru.

Tirotiro tonu maua ki nga kaute utu, a i runga i te patai, ko nga moni nei i utua ki nga Rangatira (hui katoa nui atu i te 2,500 pauna), i runga ranei i te Takoha, i to ratou mana Rangatira ranei, oho ana maua ina rongo i te kupu kahore rawa tetahi wahi o tenei moni i tae ki te iwi, e 900 pauna kahore i utua mo te aha ranei i Waimate Mania, engari "mo te hui i Waitara i 1878, a ko tetahi atu moni 1,000 pauna i kiia i utua ki te Rangatira nei, kia Te Teira, o Waitara me etahi atu, a "ehara i te utu mo ta ratou mana i Waimate, otira mo te kai, me etahi atu mea i taua hui i Waitara;" a, i hiahia a Te Teira kia puta "he tikanga" kia penetia aua moni. Ka patai atu maua kia Meiha Paraone "He aha i kiia ai e ia he takoha tenei moni, a i pau katoa i te hui i Waitara?" Ko tona kupu whakahoki mai tenei "I whakaaro a Te Hiana me whakatau ki nga moni i pau i te Takutai, a me whakaaro ko tetahi o nga mea e tau ana ki te Takoha, a i runga i te utu mo te whenua; I whakaaro a ia era e tau te pai; a tau iho ano mo taua wa, a kitea iho e nga Maori i nga marama ki muri mai kua kore noa iho nga tikanga i puta mai (i taua hui)."

Rongo miharo ana maua ki tenei mea, ka patai atu maua kia Meiha paraone, "He aha te mea i riro mai i runga i te utu o tenei moni katoa ki nga rangatira? Kua tau ranei tetahi pai ki a ia i runga i taua utu?" Ka whakahokia mai e ia "Kahore; na kona i tohutohu atu ai ahau me mutu tenei tikanga Takoha." A, "Ka tae koe ki te whakarite i te tikanga mo te mania ka maumau noa iho to moni?" "Ae."

I hiahia maua ki te mutu i konei. Otira na tetahi mea puta ohore mai ka haere tonu ta maua mahi i runga i

tetahi ara ke rawa atu. I runga i ta maua kimi i te take o te rironga atu ia Te Teria, he rangatira no te Ngatiawa i Waitara, te hoatu o nga moni i whakahokia hei Takoha mo Waimate Mania. Ka miharo maua na te aha ranei i puta ai tona mana ki te whenua a Ngatiruanui, a i ahei ai ia ki te hoatu i te 1,000 pauna moni mo te hui i Waitara, a ko nga tangata penei me Hone Pihama, me Ruakere he rua rau pauna kau. Na kitea te pono i konei, kahore te moni i utua ki a ia hei takoha mo tona mana i Waimate, otira kahore rawa te moni i riro i tona ringa; a ko tetahi 1,000 pauna moni ano kahore i tae ki te ringa o nga Rangatira i taina ingoa. Ko te taunga o taua moni kei te huna. I tu te Apiha o te Tari Hoko Whenua ki ta maua aroaro, a i ki atu kia homai nga pukapuka kaute i puta i te Kawanatanga, ko enei pukapuka kaute, me nga tuhituhi whika o nga moni i pau, a i kiia hei whakangaro, ka tukua atu e maua ki a koe, e Te Kawana. Me whakaatu maua, a ka kitea te mahi makamaka puku o te moni ki nga tangata Maori i tenei hui i Waitara, i te wa e whakaritea ana i runga i te tikanga taki (taxation), a e utu nui ana nga kainoho katoa o te whenua. A hei tapiri atu mo nga kai kahore i kore nga kai papai nga hua rakau i roto i te kene, he tiamu, he pihikete papai, he ika, he Hamona (he ika ano) he koura, me te nui o te waina, o te parani; kahore hoki i ngaro atu nga mea e hiahiatia ana e te wahine, he kakahu, he himi, he panekoti he aikiha hiraka, he aikiha kaki, he kakahu whakapaipai, he maha nga horo, nga kawhe nga ripene, he huruhuru manu, he kakahu no Wiwi, he wai whakakara (mea hongiri nei), he whakakai, he tera wahine, he kakahu eke hoiho mo te wahine, he pouaka kiri kau hei komotanga mo a ratou mea papai. A, i whakaarohia hoki nga whakaahuareka mo te ngakau "nga nohoanga papai i te Whare Takaro," me te whakaahua o te Tiata, na te Minita mo te taha Maori i whakarite;" me nga "kaari purei "hei mea mo te wa kore mahi me te "whakaahua o te pa hoia i Waimate," hei whakamohio mo te ngakau ki enei tu mea. I whakakorea "te Tamana mo [A.B.] i muri iho o tona panui i tona Paneka rapu." I whakahokia nga mea ki te Reriwe mo nga "Taonga i tahaetia e nga Maori," a i utua he Roia "mo Makarita ina tukua a ia ki te Hupirimi Kooti mo te tahu whare." I te putanga mai o tetahi a kaute mo te "Mahi Roia" ki a "Wiremu Manaia" a i te kiinga kotahi tonu te tangata o taua ingoa a e noho ana ia i Waimate. Ka ki te tangata mana nga moni "Ko taua Wi Manaia kahore a ia i kite i a ia." Kahore i whakaarohia tenei tu mea utua tonutia iho. I runga i te ata whakaaro ki tenei Rangatira nui, a hei whakanui i a ia tenei hakari, i tuhia e tetahi wahine e mohiotia nuitia ana tona ingoa e nga tangata katoa o te Tari Maori, tona ingoa ki te pukapuka tuku atu i nga moni, a kahore a ia i tuhi "me utu kia Mihi Rei i Waitara nga moni e 20 pauna, ma Rewi te moni, otira e kore e ahei te tono atu ki a ia kia tuhia tona ingoa mo te rironga atu o nga moni." A, huia katoatia enei moni ki nga moni mo Waimate Mania.

I marama kia maua era e peheatia ana a kaute, i runga i te korero a te Heketari o te Tari Hoko Whenua, ki te mea i puta ki te aroaro o te Tari Moni. I patai atu maua "I runga i nga mea kua puta nei, he pehea te ahua o nga akaute i tukua atu e te tangata i riro mai nei i a ia nga moni i te Kawanatanga hei whakarite mo tenei 2,000 pauna moni?; Utua mai ana, e whakaaro ana ahau kahore i whakaaturia katoatia mai taua mahinga; ki te mea i whakaaturia katoatia "E kore e puta i te Tumuaki o te Tari Moni." Ka ki atu ano maua, "Era e kitea tenei putanga moni ki te mea kahore a koe i patapataia e tenei Komihana?" Ka utua mai e ia, "E mea ana ahau kahore rawa i kitea tenei putanga moni ki te mea kahore i pataia mai ki au." "A, me mohio oti maua ko tenei 2,000 pauna moni i whakaritea hei utu mo Waimate Mania, a e kiia nei kua utua ki etahi maori, kua kitea ohoreretia nei i runga i te patapatai kahore i penatia te utu: a i riro te nuinga o tenei moni ki te ringa o etahi tangata, haunga era i tuhi nei i o ratou ingoa ki nga pukapuka mo te rironga o nga moni. A i utua ki nga mea kahore i whakina ki te Tari Moni?" "E pouri ana taku ki atu, ae." "He take ranei tau i mohio ai koe kahore enei pukapuka akaute apiti kua whakaaturina mai nei e koe, i kitea e Te Hiana i mua o te utunga e te Komihana Hiwari?" I roto i nga waea tenei tetahi no te 10 o Hune, 1878, i tukua ki a Te Hiana e Meiha Paraone. "E mea ana ahau me waiho ma nga tangata maori o Waitara e karanga te Hui ki Waitara, a ko ratou te kaiwhangai; a ko nga utu me utu e ahau ki nga moni mo te riro i te rau o te patu, me waiho i roto i nga moni kei au mo te utu." Ka utua e te Minita Maori i te 10 o Hune, "Ko to kupu mo te hui i Waitara e whakaetia ana." Me te mea i mohio te Kawanatanga kua puta te whakaaro kia hoatu he moni mo taua hui i Waitara, a me te whakaaro no nga moni o te rironga o te whenua o te rau o te patu, a kahore mo taua hui? "E whakaaro ana ahau i runga i enei waea i mohio ano te Minita mo te taha Maori" Kahore i puta he kupu, ko aua akaute i hunaia i te Tari Moni i kitea e te Kawanatanga. Otira ko nga pukapuka mo te 2,000 i tainatia nei e nga Rangatira i tukua atu kia "ata whakaetia" e nga Minita, a whakaetia iho ko nga kupu ata whakaatu a Meiha Paraone e apiti ana ki enei korero.

I mutu i konei ta maua mahi. I taua ki a maua i runga i te Komihana i tukua mai e koe, e Te Kawana, te ara i kiia ai kia utu enei akaute hianga, me nga mea i tinihangatia i utua e nga moni mo Waimate Mania. I mutu i konei nga mahi i whakaritea ma maua. Ma etahi atu e ki me tapae atu ranei i roto i nga akaute o te Kawanatanga.

XIV. WHAKAMUTUNGA.

Kua tahuri maua i nga korero o mua ake nei ki te take mai i tenei raruraru, a ko tetahi o nga ara i whakaetia mai e Te Kawana, kia tukua atu ki a koe i ta maua korero o waenganui i Maehe kua hori ake nei. I hiahia maua ki te korero atu ki a koe, e Te Kawana te tikanga i mea ai maua ko taua raruraru ko te putanga mai

o nga tikanga i whakamatauria e nga Minita, tuku iho, a he iho mo nga tau maha: a ko taua kupu ano hei kupu whakamutunga, a ka ki maua era tenei raruraru o te hauraro o Waingongoro mo enei tau maha e oti pono pu, e memeha ki te mea kua tahuri te Minita ki te mahi i te mea tika. A kua whakarere te korero kau kia mahia te mea tika.

E puta ana nga tikanga o tenei korero i a ia ake ano. E mea ana maua ko te putake o a tatou raru katoa kotahi tonu, koia tenei kua akiaki tatou i nga iwi kia hoki ki Waimate Mania, me te kore ratou e mohio i te whenua ma ratou ake; a ki te mea ka whakawaia tetahi o tatou ki te rapu i tetahi ara e kore ai e tau tenei taunu kia tatou, a ka ki na Te Whiti te he; kua e wareware ki te marama o a tatou pukapuka tuhituhi e ki nei, kahore rawa a ia i mau patu mo tatou, engari kaha ana a ia ki te mea kahore tenei i marama ki a koe, e Te Kawana, i runga i ta maua korero, maumau korero atu maua.

Otira e toe tonu ana tenei, ta maua korero atu i ta maua i whakaaro ai, me mahi i runga i te apiti atu ki nga tikanga kua tohutohungia i ta maua korero tuatahi, kia ea i te Karauna te whakarite ona kupu mo te hoatu, a hei whakaaro i nga mea pouri o te Takutai. Kotahi te mea i tumau, e kore rawa tetahi mea e taea ki te kore he ture hou, inahoki ko te mana o mua kua whakakorea. I runga i tenei korero, ahakoa he roa, heoi ano ta maua e korero ai ko nga mea kua pahure: a e tono atu ana maua ki a koe, e Te Kawana kia whakaae mai koe kia tukua atu ki a koe, amuri tata nei a maua whakaaro e pehea ranei te putanga mai i runga i aua ture amuri ake nei. E awangawanga ana maua mo te putanga mai o te maramatanga. I Hanuere i whakawhiti nga katipa mau pu i Waingongoro ki te hanga haere, ma roto o Parihaka, i te ara kua kore nei e puta i runga i te whakakore o nga tangata torutoru noa e whakahoa riri mai ana (me te whakama o a tatou tangata). I taua wa ano, ka rapurapu maua ki nga kupu hoatu hei whakaritenga, a nga pouritanga hei whakaaro, kua oti nei taua rapurapu; kua puta te ara i tetahi pito ki tetahi pito. Ko te tino Rahui kua makatia ki te whenua kua kitea i runga i te raina tepahi atu i roto i te ngaherehere, timata i Stratford tae ki Opunake, tetahi mania momona e pai ana hei nohoanga. Kua tapahia nga raina hei hono atu i tenei raina ki Waimate Mania. E ruritia houtia ana te Mania kia puare te whenua mo te nohoanga tangata a te koanga e haere ake nei. A tae noa ki tenei wa oti haere te mahi, a kahore i nui te whakakore: a ahakoa me mahi haere i runga i te ata mahi marire, me te tupato, e ki atu ana maua ki a koe, e Te Kawana, katahi ano ka kitea o muri mai ano o te whawhai tuatahi, e nga tangata Maori, tenei te Kawanatanga mana e ata whakarite a ratou kareme i runga i te atawhai atu, otira kua puta tona kupu ko ia tonu te upoko.

E tukua atu ana enei mea katoa i runga i te whakamoemiti ki a koe, e Te Kawana.

WILLIAM FOX. (TE POKIHA).

FRANCIS DILLON BELL.
(TE PERE).

Whare o Te Paremete, Poneke,
14 o Hurae, 1880.

TUATORU O TE KORERO.

I tukua ki nga Whare e rua o te Paremete i runga i te tono a Te Kawana.

Kia His Excellency Kawana Sir Hercules George Robert Robinson, G.C.M.G., &c.
KIA PAI MAI E TE KAWANA,—

I te Tuarua o a maua korero, i whakamatau maua ki te taki haere i nga mea nana i whakaputa te raruraru kua roa nei te haere i te Takutai ki te Hauauru, a ki te whakakite i tona tikanga i tona nui. Heoi ano te mea e toe ana kia maua, e Te Kawana, ko te ki atu i ta maua e whakaaro ai me mahi.

A kia ata marama ta maua mahi, ko te kupu tuatahi, ko te ki atu, he aha nga mea e kiia ana kia taea. E

whakaaro ana maua kia rua. Ko te mahi i runga i te tika ki nga Tangata Maori; otira me haere tonu te noho o nga Pakeha i te koroni nei. Kahore e whakaarohia te tikanga e kore e whakaae ki enei mea.

I. HE AHA TE TIKANGA O TEHEI KUPU "TE TIKA KI NGANGA TANGATA MAORI."

Ko te mahi a etahi tangata ko te rere atu i tetahi tikanga ki tetahi, rere ke rawa atu a era pea etahi i ki i tera tau me haere tonu ki Parihaka inaianei; i te mutunga o ta ratou korero i o maua kupu tuarua era ratou e ki, ko te mea tika ko te whakahoki i te whenua katoa. Kahore rawa maua i whakaputa kupu penei, kupu whakahe mo te taunga mai o te Rongomau a i runga i te whakaaro era pea a koe, e Te Kawana, e hoha rawa me ki atu maua me whakaae koe kia tukua atu e maua to maua whakaaro mo te tikanga o tenei mea "Te Tika ki nga Tangata Maori."

(1) *Nga Panuitanga o te 2 o Hepetema, 1865.*

Ko te mea hei timatanga ko te rapu i te ahua pehea ranei o nga Iwi o te Takutai ki te Hauauru i raro o te tikanga riro i te rau o te patu.

I penei te ahua o te riro i te rau o te patu, a he nui te rereke i enei tu mea o mua atu "Tenei te mea nei te Kawana i runga i te mana kua whakataua ki a ia i raro i nga tikanga o te Ture Whakanohonoho Tangata o Niu Tireni, i runga i te whakaae i te whakahau a te Runanga Minita, ka whakarite hei kainga pai mo te noho o nga tangata haere mai, nga whenua (i te Takutai ki te Hauauru) a e ki ana, ko aua whenua e matea ana mo nga tikanga o taua ture, a i runga i ona tikanga, ka pupuru ka tango i taua whenua mo taua mea; a tenei ano te ki nei, ko te whenua o nga tangata katoa o taua wahi e whakahoa mai ana, ahakoa e mau ana i runga i te tikanga Maori i te karauua karaati ranei, e kore e tangohia, engari ko nga wahi anake e tau ai te pai mo te kainga katoa, a ka hoatu he utu mo te whenua e tangohia nei. A tenei ano ko nga hoariri katoa o aua kainga e tere te haere mai, te whakauru ki raro ki te Mana o Te Kuini, era e ea ratou ki te whenua ka karauna karaatitia ma ratou.

I whakaputaia mai tenei Panuitanga i runga i tetahi Panuitanga i kiia ko te "Panuitanga o te Rongomau" i tukua i taua ra ano, a ko nga kupu enei:—

O roto o nga whenua i Taranaki kua riro i te rau o te patu, a i Ngatiruanui hoki era e whakahokia e Te Kawana inaianei nga wahi e ea ai nga tangata Maori, ki era e whakaae ana ki te noho ki runga ki te whenua, a me tukua atu i raro i te Karauna karaati, a me noho ratou i raro i te tiakanga o te Ture.

Ko enei Panuitanga e rua he whakaae ki nga kupu o te Panuitanga o te 17 o Tihema, 1864.

"Ko nga whenua o nga tangata i piri kia Te Kuini ka whakamana kia ratou: a ko era tangata kua tahuri mai hei hoariri, a e whakaae nei kia riro ratou ki raro o te maru o Te Kuini, ka whakahokia he whenua ma ratou ko o ratou whanau, a ki era katoa kua noho, a ka mau tonu ki te rongomau me te whakahoa mai; e whakaae ana Te Kawana, ka whakamanaia to ratou noho pai ki o ratou whena." Ko te tikanga o enei Panuitanga ko ia tenei: ko te whenua o te hoariri kua riro i te rau o te patu, ko te whenua o nga tangata Maori whakahoa mai e tiakina tonutia kia ratou.

Kahore i ata marama te kupu o te Panuitanga, tera ano tona whakahe i a ia ano; e ki ana tetahi kupu ko nga whenua katoa i roto i etahi rohe kua tangohia katoatia, a ko tetahi kupu e ki ana, ko tetahi wahi e kore e tangohia.

Otira kahore tetahi whakamaoritanga i pono atu i tenei, e kore e tika kia riro mai te mea i te mea e whakaaetia ana, a ki te whakarere i runga i te mea e whakakahoretia ana. Kahore te tangata Maori e ahei te whakakore i te Panuitanga i runga i te rau o te patu, a e whakatika ranei mo nga mea e homai ana. E kore te Karauna e ahei, e whakamana i runga i te ki kua riro i te rau o te patu a ki te whakakore, notemea e tiaki ana i te wahi o te tangata iti rawa e whakahoa mai ana. Me whakamaori ano te Panuitanga, i runga i ona korero ake. A kahore tenei i whakakorea, notemea tena tetahi kupu kahore i marama te whakamaori o nga kupu mo te riro i te rau o te patu, a te ata whakamaori ranei i nga kupu mo te tiaki. I te Ture Whakanohonoho Tangata o Niu Tireni, e whakamanaia ana a Te Kawana ki te whakarite Takiwa, a ki te "pupuri ki te tango ranei," i te whenua, i tetahi wahi ranei i taua takiwa: a i ki ano, i te wa e ki ai a ia kua tangohia te whenua, "ko taua whenua e matea ana mo te tikanga o te Ture, a ka whakamana ki nga tikanga o taua Ture;" hei kona tonu ka tau tonu hei "whenua ma te Karauna, a ko nga mana katoa o runga ahakoa na wai ranei na wai ranei, kua kore." A, i runga i tenei, ma nga kupu riro i te rau o te patu e whakakore te mana Maori o te whenua katoa, a whakataua atu ki a Te Kuini. A pehea ranei te mana o nga kupu riro i te rau o te patu, penei ano hoki te mana o nga kupu o te pono o te mahi a te Karauna. Ki te mea e mana ana te Panuitanga ki te tango i te whenua, e mana ana anohoki i runga i tona kupu kei kore e tango, e pupuru i te whenua o te tangata maori whakahoa mai; ara, i te whakarite i te kupu kua puta i runga i te aro o nga mea. Ko te mahi taimaha tenei me pehea te whakarite. I kite a Te Penetana i runga i tona kupu whakataua i te Kooti, i Hune, 1866, i tenei. I ki a ia "I runga i te kupu whenua a te tangata whakahoa mai,"

e kore e ahei te ki he whenua na tetahi tangata kotahi e whakahoa ana, he whakahe tenei i te tikanga mana maori; era e tika te ki te whenua a te tangata kotahi ena mate nga tangata katoa, a kotahi tonu i toe; kahore he whakaoraora i tenei mea taimaha ara, te rapu mo nga wahi i riro i te rau o te patu, a nga wahi kahore i tangohia. Me whakarere ranei te Panuitanga notemea he he, me rapu ranei he whakamaoritanga e rite ana ki ona tikanga me te Ture anohoki. Ko te hapu i runga i tona tu hapu he hoariri; ko te mana o te hapu kua riro i te rau o te patu. Ko etahi wehenga o te hapu i whakahoa mai; a me waiho ratou kia ata noho marire i runga i to ratou wahi o te whenua o te hapu. Ko te whakamaoritanga o tona panuitanga i panuitia e Kawana Ta Hori Kerei, inahoki i muri tonu iho o te rironga o te whenua o te hoariri ka whakahokia ki a Ngarongomate, ki a Matakatea, me Hone Pihama me nga wehewehenga whakahoa mai o Taranaki me Ngatiruanui o ratou. Na, e kore tetahi whakamaoritanga ke e tika ana ki te whakaaro o te tangata whakaaro, e rere ke. Era e kore e tika, ki te mea ka tangohia te whenua o te tangata whakahoa mai, engari ma te ora o te kainga katahi ano ka tango. He tikanga ngoikore te tikanga whakahoki i nga whenua o nga tangata whakahoa mai hei whakarite i to ratou whakahoa mai, a me kore te riro o te rau o te patu ki nga tangata hoariri mai, a i whakakore i o tatou kainga hei whakakore i to ratou hara.

A, e kore anohoki e ahei te whakakore te mana o te riro i te rau o te patu, notemea kahore i tangohia katoatia e tatou te whenua kua riro i te rau o te patu, ko te mea tika kia tangohia. I puta tetahi kupu marama a Te Hiana i te tau kua hori nei: I ki a ia, "E kore rawa e whakaaetia e ahau ki te mea ka kore e nohoia te whenua kua pena te riro mai i nga maori, era nga maori e ahei te tango atu. Tera nga tangata e ki ana he he ano te riro i te rau o te patu, notemea kahore i nohoia e tatou te whenua. Kahore rawa i tika. E mana ana te Panuitanga ki te tango i te whenua."

I mohio ano maua i te timatanga ra ano era e whawhaitia mai te tika o te riro i te rau o te patu e nga hoa a Te Whiti, a ata whakaaro tonu maua i te timatanga o ta maua mahi i te ara hei mahinga ma maua. Ehara i te mea ko te whakahe mai a nga Maori hei mahi ma maua. Kua kaha te whakaatu ki nga tangata Maori kahore i tika te riro i te rau o te patu, a era e whakakorea e te Kooti. E puta mai ana te moni i runga i te puru atu i tenei mea tekateka noa iho ki roto ki o ratou ngakau: e puta mai ana te moni i runga i te mahi whakawa e puta mai hoki te moni i runga i te mahi hokohoko, rihi, i nga whenua i taua wa. A tera ano nga tangata e korerorero tonu ana i te Takutai mo etahi tau; tangata kino, a ko ta ratou mahi ko te whakakino mai i nga whakaaro o nga tangata Maori ki te Kawanatanga, a ka whakakore i nga tikanga e puta ai te rongomau. I hohoro tonu ta maua kite, maumau noa ta maua whakawa ki te mea ka tukua e maua nga, korero ki nga mea ke. Kahore maua i whakaae kia tu he roia, ko to ratou hiahia ko te whakakore i te tikanga riro i te rau o te patu, a i ki tonu atu maua ki nga tangata Maori, kahore maua i haere ki kona mo taua tu mahi, engari ki te whakarongo ki nga mea e kiia nei e ratou kua he ratou, kia ahei ai Te Kawana te "whakatika" (na Te Hiana enei kupu), i te tikanga mahi a te Koroni i runga i te hoatu ki a ratou nga mea i kiia kia hoatu e ia Kawanatanga." Kua whakaaro maua ko te mea tino nui, kia kite ratou ko te mahi i nga tikanga o te taha ki te Maori, kia kotahi tonu, ahakoa no tehea taha ranei nga Minita o te Kawanatanga: a hono tonu maua te whakaatu i tenei hei whakaoraora i a ratou, i a maua hoki. Ko te tino kupu inaianei tenei, ki te mea ka whakaritea nga kupu mo te hoatu kia ratou, era e tau te tika kia ratou. Ka ki tonu atu maua ki a koe, e Te Kawana, era e tika.

(2.) Ko nga mea e puta mai i runga i te whakarite i nga kupu hoatu.

Ki te mea ko nga kupu o te korero tuarua, he mahi aha noa iho, a he mahi whakamataku, a kahore e tau te pai o aua tu mahi kia tatou i runga i to tatou mahi whakanoho tangata ki te whenua, i runga i nga kupu e whakaputaia nei era e puta te pouri, notemea kahore tetahi tangata i mohio ki nga mea e puta mai i runga i te whakaritenga a nga kupu hoatu ahanoa, ahanoa, ki nga tangata Maori.

E rua nga korero ka tukua atu ki a koe, e Te Kawana. Ko tetahi, he whakaatu i te nui o te whenua kua kiia i runga i etahi ara kia hoatu; ko tetahi, he whakaatu i te utu o naianei mo te whenua i kiia nei kia hoatu.

Kei nga tepara e apiti nei te whakaaturanga a ia Kawanatanga, mo nga Rahui i whakataua, i whakaaetia ranei kia hoatu. Kia huia enei korero o runga ake nei, te kiia ko nga whenua katoa i rahuitia i whakataua, i kiia ranei kia hoatu "he Rahui," tenei nga whika kei muri:—

Era e koe e kite, e Te Kawana, tera nga mea ka tangohia hei whakarite mo nga whenua kahore ano i whakaritea:—

Era enei Rahui e tata ana ki te 263,000 eka, e whakaarohia e koe, e Te Kawana, he nui rawa. Ki te tirohia te utu mo enei eka era i whakahokia, ki te mea i pono i rite nga ki hoatu ki te tangata Maori, katahi ano ka kitea. I ki atu maua ki te Komihana Hiwari, te Komihana o nga Whenua o te Karauna, te Tumuaki Kai-ruri me te Apiha mahi Whenua i Patea, kia huihui, a kia ata kimihia e ratou te utu o ia Rahui. Kua mahia tenei (a i runga i to maua titiro, mohio), whakaae ana maua ki ta ratou mahi. Koia tenei ka tukua atu nei e maua ki a koe, e Te Kawana.

Ki te mea ka tirohia ko nga tangata ma ratou tenei whenua nui, utu nui, kahore i pahika atu i te 3,000, a e ki ana te Komihana Hiwari kua iti haere inaianei; ki te mea i whakaritea e te Karauna timata mai i 1865, ona kupu

mo te hoatu, era i tau tetahi taonga nui mo nga Hapu, a e kore hoki e iti inaianei ki te mea ka whakaae te Paremete kia whakaritea inaianei. E tika ana te kupu a te Minita Maori i tona ki i te tau kua hori ake nei, era e waiho nga tangata o Taranaki runga i enei Rahui hei tino tangata whai taonga o te koroni.

(3.) Te Rahui o Waimate Mania.

I to maua korero tuatahi, i ki maua era mana e whakatakoto ki to aroaro, e Te Kawana, o maua whakaaro, ko te 25,000 eka i kiia e te Kawanatanga o Ta Hori Kerei te mea tika. Ko te nui o te whenua i riro i te rau o te patu i te taha ki te Tonga o Waingongoro i kiia i 1873 (e tetahi whakaatu) a Kanara Hone (St. John), e tata ana ki te 295,000 eka: a o roto o tenei e tata ana ki te 44,000 eka kua rahuitia, kotahi te Poraka he Rahui e tata ana ki te 27,000 eka. Ko te whenua katoa i riro i te rau o te patu i Waikato, i kiia e taua whakaatu 1,193,000 eka: a o roto o enei 181,516 eka i whakahokia ki nga tangata whakahoa mai, 119,705 eka i rahuitia mo etahi atu, a hui katoa te whenua i rahuitia i tata ki te 301,000 eka. I Tauranga, ko te whenua i riro i te rau o te patu e 50,000 eka i kiia, o roto i tena, 8,000 eka i riro i te rahui i te whakatau. I te Pei o Pereti (Bay of Plenty), ko nga whenua katoa i riro i te rau o te patu e 440,000 eka, o roto o tenei 96,261 eka i hoatu hei utu ki nga tangata whakahoa mai, 104,952 eka i whakaritea ma te hoariri hoki mai, 87,000 ma te Arawa, a e 40,000 i whakarerea. Ko nga whenua katoa i riro i te rau a te patu, e ai ta te pukapuka e tirohia nei e maua e 2,828,000 eka, a o roto o tenei, 793,738 i whakahokia ki nga tangata Maori. Ko nga Poraka e rua i whakahokia ki a Matakatea, ki a Ngamahanga, i tae ki te 62,000 eka. I Waitara, e rua nga Poraka tino utu nui, hui katoa, i tata ki te 28,000 eka, kua whakahokia ki etahi Hapu ouou. A, i runga i ta maua ki, kia rahuitia te 25,000 eka o roto o te 146,000 eka (a ko te whenua katoa tenei o waenganui o nga awa o Waingongoro me Oeo, a o taua whenua i ki maua i ta maua korero tuatahi 120,000 eka pai), kahore te Kawanatanga a Ta Hori Herei i te whakanui rawa i te Rahui ma nga tangata o te Mania. A ka tukua atu e maua ki a koe, e Te Kawana, tetahi mapi iti, a i runga i tona whakaatu i te maha, i te wa o nga kainga Maori o waho o te Ngaherehere mo nga maero pahika atu i te rua tekau, i ko atu o te awa o Waingongoro, e marama ana, kahore e tika kia nui te whakaiti ake, ki te mea me whakarite nga kupu hoatu o nga Kawanatanga tuku iho. Heoi ano te mea i rere ke o ta maua kupu whakarite, ko to Te Hiana, ko tana, me whakahoki te whenua o tua, timata i Waingongoro haere ki Wahamoko, a tae ki te Maunga, na ko ta maua raina o uta e whakarite ana i te Rahui ki nga eka 25,000, me te mahue atu o tetahi whenua nui, whenua pai i tua hei nohoanga tangata.

(4.) Te Rahui o Tirotiromoana (Mountain Road.)

Tera ano tetahi take i kore ai e tika kia wakaiti te Kawanatanga o Ta Hori Kerei i te Rahui kia iti iho i te Mania ki Waimate tutata, i te taha ki te Tonga o te awa o Waingongoro kua whakanuia e Mehia Paraone i te Rahui i whakaritea i te tau 1873, a Ta Tanara Makarini i te 3,500 eka ki te 10,000 eka, a ko te tikanga pu tenei "Kei ki nga tangata Maroi era e whakariteritea mo ratou (ki muri mai,) i runga i te tikanga kikini." I mua, kua whakarite a Ta Tanara Makarini i te Rahui ma Pepe Heke 1,000 eka, ma te rangatira nei, ma Toi Whakataka 1,000 a 1,000, eka ma Ngatiruanui. I whakaputa kupu mai a Te Pereki ki te Minita Maori mo te 10,000 eka, i Tihema 1878, a i muri mai ma runga ia Te Make i Hepetema 1879. I te wa i ruritia taua rahui i kitea (i runga i te tohutohu o nga Maori i nga rohe,) i taka mai ki nga rohe nga eka 16,000, a tonoa ana enei 16,000 eka kia mana. Tohe ana a Meiha Paraone me whakahoki enei eka ki te 10,000. Ka patai atu maua "Ki te whakaetia to kupu o te 10,000 eka, a kaua te 16,000 e tonoa ana i Te Hawera, a ka hui atu ki te 10,500 eka i Taiporohenui, me te hui ano te 6,000 eka i Mokoia, me Otoia (i te Tonga ki Waingongoro,) hui katoa kahore e pahika atu i te 30,000 eka i te Poraka kotahi nei?" "E ki ana ahau e kore pea e pahika atu i te 27,000 eka". "Era e puta te pai ki nga tangata Maori i runga i te takoto haere o nga ara ki waenga i a ratou, e toru nga painga e puta kia ratou, ara, ki te ara ki tetahi taha ki tetahi taha o te ara kua hangaia, a ki te ara hou hoki ina oti; a era e puta tata mai ki o ratou whenua te Reriwe, ehara oti tena i te tika?" "Ae." Ko tenei 10,000 eka, hei whakarite mo nga kupu maha mo te hoatu i kiia kua puta, a "Ka oti te tikanga o te rohe e kore hoki he kupu rahui mo te taha ki te Tonga o Waingongoro." Kahore i pai kia hereherea te wahi nui o te whenua i tenei takiwa, i runga hoki i te nui o te utu o te rori i te taha o te maunga, a meake ka puta te Reriwe i kona, he wahi pai rawa tena hei whakanoho tangata. Otira, i runga i te whakaae kia whakaritea he Rahui pena a i te taha pu ki te Tonga o Waingongoro, e kore a Te Hiana e whakaaro era e oti a Waimate te whakarite, ki te whakaitia i te 25,000 eka ki reira. A hei whakamutunga, me mahara ki te ture kua whakaritea i mua e ki ana, "Kaua te whenua e rahuitia ana hei oranga ma nga Maori, a me nga whenua hei whakaputa moni mai, e whakaarohia e nui ana mo taua mea ki te kore aua Rahui e tae ki te 50 eka mo ia tangata Maori, wahine, tamaiti, e noho ana i taua takiwa."

(5.) Te Rahui e Parihaka.

He tono atu tenei na maua, e Te Kawana, mo te Rahui i kiia e ta maua korero tuatahi ma Te Whiti, me nga tangata o Parihaka. I to maua whakaputanga i taua kupu tohutohu i whakaaro maua era te tau nga kupu hoatu a

nga Kawanatanga tuku iho, me nga hiahia me ta te Kawanatanga a Ta Hori Kerei whakaaro mo Parihaka me te Mania. I runga i nga kupu hoatu a nga Kawanatanga tuku iho, kiia ana kahore i puta. Otiia e kore rawa e whakaaetia tenei e maua. Me ki he mea tapu te Panuitanga mo te hoatu ki nga tangata kahore rawa i mau patu mai mo tatou, o nga tangata i hoki mai ki te whakahoa. He tekoma nga tangata i Parihaka kahore rawa i mau patu mai mo tatou. I te hokinga ki muri o Titokowaru ki te kainga o Ngatimaru, i muri iho o te whawhai tuarua, kahore a Ngatitupaea i whakahoa ki a ia; otira haere ana ratou ki Parihaka, a tera te noho tonu mai. Kei te ki tonu ta maua korero tuarua i nga kupu e kore e tangohia nga whenua a nga tangata noho i runga i te Rongomau. Kahore tetahi kupu hoatu e nui atu te marama i te whai korero a Ta Tanara Makarini i te huihui o nga iwi i te tau 1873. Ki ana, "Kei to hiahia te Kawanatanga ki te ngawari kia koutou, ko te hiahia a te Kawanatanga kia whakanohoia paitia koutou ki runga. Ko taku kupu ki a koutou, kia kaha ki te mahi kai. Ko ta koutou whawhai a muri ake nei hei te whenua. Hoki mai ki te whenua, kua e hoki mai i runga i te tu tangata ke, engari me te tamariki o te whenua." Ko te kupu tenei i whakaputaina e Te Make i tona tuhituhi i tukua atu nei ki te Paremete i te tau kua hori ake nei, i ki nei a ia "I kaha te tonu a Te Whiti me etahi atu, i runga i to ratou noho roa i runga i te whenua kua riro i te rau o te patu, a kahore he whakakore a te Kawanatanga, a i kiia kua e pa te tangata ki te whakahe ia ratou i runga i nga whenua kua taiepatia e ratou, a i runga i taua kupu, kua taiepa ratou i nga whenua maha."

E mea ana maua, kua marama rawa i runga i nga kupu, te whakaaro pono o te Karauna ki nga tangata o Parihaka i runga i te Kawanatanga o Ta Hori Kerei. I tonoa atu a Te Make raua ko Te Pereki kia Te Whiti, e te Minita Maori i muri i nga ra e ono o te pananga o nga kairuri i te Mania. I pataia e Te Whiti te tikanga o tona haere; ka whakahokia e ia, "Kua haere mai ahau ki te tonu ki a koe kia ata whakarite pai korua ko te Kawanatanga." Ka ki atu a Te Whiti "Whakamutua te korero ngaro, ata korerotia tau e hiahia nei." Ka utua e Te Make; "E hiahia ana ahau kia ata whakariterite pai korua ko te Kawanatanga mo nga whenua riro i te rau o te patu. Me whakariterite taua i enei whenua, me pera me ta Parete whakariterite i era atu. Me waiho ma te Kawanatanga tetahi wahi mau tetahi. E whakaae ana te Kawanatanga ki te whakahoki i tetahi wahi hei nohoanga, hei mahi ma nga Maori. Kahore te Kawanatanga i te ki kia riro katoa te whenua i a ia." Ka pataia e Te Whiti "Kua whakamanaia koe e te Kawanatanga ki te tuku mai i tetahi wahi o te whenua maku, a ki te whakaae kia tangohia atu te toenga? A., ahakoa ki atu a Te Make kahore a ia i whakamanaia ki te whakaoti, kahore e ahei te ki. Kahore a Te Whiti i mohio i runga i nga kupu i puta, he ki tenei mo te hoatu rahui e ea ai ratou ko ona tangata a ma nga tangata o Waimate Mania ki te whakaae mai a ia ki te whakariterite; a ki te mea e hara tenei i te tika ka waiho te haerenga atu me nga kupu a Te Make hei rore hei whakawai i a ia. A e kore e ahei te korero i te waea i tukua atu e Te Hiana i muri tata iho ki a Te Make hei utu mo tana, me te ki mo nga tangata o Waimate mania anake, a me pana atu nga tangata o Parihaka ki waho o taua tikanga; ko te kupu tenei i tukua atu, era e whakaritea "nga Rahui" kia rite ki te 25 i te 100, a kia nui atu ranei i runga i te whenua katoa; a tera ano tetahi tikanga ke mo nga rangatira i runga i to ratou tu. A tenei ano hoki i runga i tona kupu ki te Paremete i te 23 o Hurae, 1879, i ki a Te Hiana "Kua kiia kahore i whakina atu ta matou whakaaro mo te ata whakaaro ki nga tangata Maori. Ka ata whakina atu tenei e ahau ki te Whare; i ki tonu atu ahua kia Te Whiti, me Titokowaru, i te tau 1877, meake ka rurutia e te Kawanatanga." A e nui ana nga pukapuka tuhituhi, i puta tonu te whakaaro ki te whakarite Rahui e ea ai nga tangata. E kore rawa e tika te whakaaro kia kiia, ahakoa puta enei kupu kia Te Whiti, me whakaaro ia i puta ke ki etahi atu me te kore a ia; a kore rawa e ahei te ki, kahore a Te Whiti i ata whakapono era a ia e whakaritea peratia me nga tangata o Waimate Mania, ki te mea ka noho pai a ia, Ko te kupu hoatu i whakaaetia mo tetahi hapu me tau tahi hoki ki tetahi.

Kahore maua i waiho kia rapurapu tekateka noaiho i runga i tenei mea. I ki a Meiha Paraone i runga i tona tu Kaiwhaki "I ki mai a Te Hiana ki au kua whakaaro a ia mo te hoatu i te wahi i te Takutai i waenga o nga Poraka e rua i whakahokia nei kia Ngamahanga me Wi Kingi Matakatea; otira i whakaaro ano a ia, he utu nui rawa tenei mo te ata noho a Te Whiti. I muri o te pananga o nga kairuri, i ki mai a Ta Hori Kerei i tona taenga tahi mai ko te Kawana ki Nu Paremata "E mohio ana pea koe, kua whakaae matou ki te whakahoki i te wahi o te Takutai, a kei roto nei a Parihaka?" Ki atu ana ahau, "Kahore ahau i te mohio engari i mohio ahau ki nga kupu a Te Hiana e kore e whakahokia katoatia." Ka kiia mai ano e Ta Hori Kerei "Ae, kua ata tatu to matou whakaaro, a e hua ana ahau kua mohio koe."

I runga i tenei kupu anake, e tika ta maua tonu ki a koe, e Te Kawana, mo Parihaka, a i ki nei kia whakamanaia e koe nga whakaaro o te Minita i 1879. I to maua tukunga i nga kupu a Meiha Paraone kia Ta Hori Kerei, ka tae mai kia maua tenei whakahoki a te Minita Tumuaki o mua ake nei "Kahore a Meiha Paraone i marama ki aku kupu. Kua patai atu ahau ki aku hoa Minita i konei, a e rite tahi ana ta ratou kupu ki taku, kahore rawa matou i whakaae ki te whakahoki i tehea i tehea whenua ranei ki nga Maori. I whakaae ano nga Minita o mua ia matou ki te hoatu whenua. A i mau matou i runga i aua kupu hoatu." I te taenga mai o tenei kupu whakahoki, i whakaaro maua e raruraru tonu ana tenei tikanga i runga i enei tu korero whakahe tetahi i tetahi; a ka tonu atu maua kia Te Hiana kia korerotia mai ona whakaaro ake i te wa e tu ana a ia hei Minita Maori mo te whakariterite ki nga tangata o Parihaka. Ka whakaae tonu mai a ia, a ka korerotia katoatia mai ona

korero, kua apititia nei e maua ki a maua korero Tuarua. A, ko te tikanga o ana korero ka korerotia i konei hei whakaarohanga mau, e Te Kawana. E ki ana a Te Hiana "I te wa roa o mua o te pananga o te kai-ruri, he maha aku kororerero kia Meiha Paraone ki te tikanga mo te whenua riro i te rau o te patu i te taha ki te rohe o te Hauraro o Waimate Mania, a tae ki te rohe ki te Tonga o Hangatahua Poraka. E kore rawa ahau e mahara ki nga korero i kororerero ai maua i reira, otira koia nei pea:—

- " Ki te mea ka waiho a Waimate Mania te mahia i runga i te kore whakararu mai, era e whakaritea nga Rahui e ea ai nga tangata nona ake i mua.
- " Me penei anohoki te Poraka iti i te taha ki te Hauraro o te Waimate Mania Poraka, a tae ki te rohe o Opunake Poraka.
- " I whakaarohia ko te Opunake Poraka kua whakahokia ki a Wi Kingi Matakatea ratou ko ona tangata.
- " I penei ano te whakaaro mo te Hangatahua Poraka i te taha ki te Hauraro o Parihaka.

"A, mo te Parihaka Poraka, i whakaputaia e ahau taku whakaaro kua puta te mahi pai a Te Whiti i runga i tona mahi rongomau, a e whakaae ahau ki te penei tonu tona mahi mo mua ake. Ka ki atu ahau ki aku hoa Minita kia whakahokia katoatia a Parihaka Poraka ki nga tangata nana i mua; ara, te whenua katoa e mohiotia nei ko te Parihaka Poraka, a tae noa ki te moana. Ko tenei whakahoki ma te rongomau anake e hoki ai.

"4. He maha nga korerotanga i Poneke, me pehea ranei nga whenua riro i te rau o te patu o waho o Waimate Mania, i te aroaro o te Runanga Minita, i mua atu a i muri mai o te pananga o te kairuri. I whakina ano e ahau aku tikanga, a i pena ano me taku i whakaputa ai ki oku hoa Minita. I taku hokinga i te Takutai ki te Hauauru i muri iho i te whakararuraru i te kairuri, a i taku tukunga atu i aku korero tuhituhi ki oku hoa Minita (o 14 Aperira, 1879), mo te tikanga ki te Takutai ki te Hauauru. I whakaputaia atu e ahau i reira taku whakaaro ki te mea kahore a Te Whiti i tu tonu ki te whakakore i te kairuri, a ki te kore i te rongomau era ahau e tono kia whakahokia a Parihaka Poraka ki nga tangata nona i mua. I rite tahi ta maua whakaaro ko Ta Hori Kerei mo tenei mea: otira kahore taua mea i puta ki te aroaro o te Runanga Minita kia whakaotia. I whakaarohia i reira ko te mea pai kia waiho taua korero kia mau tonu, kia waiho ai hei hua whakaotia i taua mea, kia oti pai ai te tikanga mo te Takutai kia oti pai. Kotahi te mea i rite te whakaaro o te Kawanatanga; ko nga mea e whakangawaritia kia Te Whiti me era atu tangata na ratou a Parihaka, me mahi i runga i to ratou noho pai.

"4. Ko taku whakaaro tenei, ki te mea ka noho pai, a i runga i te aro mai a Te Whiti ratou ko ona tangata, ka tono ahau kia whakahokia a Parihaka Poraka, a ka whakakaha ai i taku tono ki oku hoa Minita. Ahakoa whakahokia te whenua, era e puritia e ahau nga Rahui Raitihaute, mo nga ara me etahi atu mea ma te katoa kahore tenei whakaaro i whakaaturina ki nga tangata Maori, a kahore i rite ki te kupu hoatu, a e ahu ai ratou te tono kia whakahokia to ratou whenua. Ko tenei whakaaro oku i panuitia i te Whare i te Runanga tuatahi o 1879.

Ka rua ka toru nga marama ki muri mai, ka hinga matou ko oku hoa Minita, a tau iho te whakaaro mo tenei mea ki o muri ia matou, ki nga Minita e tu nei."

E whakaaro ana maua era a koe e kite, e Te Kawana, e rite ana tenei korero ki ta maua i whakaputa nei i ta maua Korero Tuatahi. Heoi ano te mea i rere ke o ta maua, i whakaatu ai i tera i kiia kia puta i te Kawanatanga a Ta Hori Kerei, koia tenei i ki ratou me hoatu kia Te Whiti te Poraka katoa tae noa ki te moana, i ki maua ko te wahi o waenganui o te rori hou me te Takutai kua kitea inaianei e 15,000 eka, me pupuri e te Karauna hei whakanoho tangata, (me kape ki waho nga ngakinga o nga Maori, nga tanumanga tupapaku, me nga mahinga ika). A kahore he mea hei whakarereke i ta maua whakaatu. A, ahakoa tiakina nei a Hiroki e Te Whiti, era e maharatia, i te pukapuka whakaatu a Meiha Paraone o 2 Aperira, 1879, i whakatakotia nei ki te aroaro o te Paremete te tuhituhinga a Te Hiana o te 14 Aperira, i whakaatu taua Apiha (a Meiha Paraone) "I ki a Te Whiti, a ki marama mai ki au ki te mea i whakamatea a Hiroki i te ara, kahore aku kupu; kua tae mai nei ki au, ka whakarongo ahau ki ta te Minita korero mai i runga i tenei mea. E penei ana te titiro o te tangata Maori, ki te kore te Kawanatanga e ahei te aha kia Hiroki, e kore hoki e ahei te aha ki te whenua riro i te rau o te patu." Ki te mea kahore i whakakorea te tika o te whakatau whenua ma Te Whiti i reira, kahore e tika kia whakakorea inaianei i runga i tona awhina ia Hiroki. I tae atu a Te Hiana kia kite ia Te Whiti i te wa e tiaki ana a ia i a Hiroki: a kua unga atu a te Kawanatanga e tu nei a Te Parete kia kite ia Te Whiti mo te tikanga o nga Rahui. E kore e tika ki to maua whakaaro kia waiho hei whakanui i te maua o te Kawanatanga, hei whakamana ranei i te Ture, te noho o Hiroki i Parihaka, hei whakakore inaianei me te mea kahore i reira. Kua tae nga Minita tuku iho, ki nga huihui nui a kua whakaae ki te aroha mai a Tawhiao, a Rewi Maniapoto, a Manuhiri, a Te Ngakau me etahi atu o nga Rangatira whai tikanga o te whenua o te Kingi, ahakoa e tiakina ana e ratou nga kaikohuru, e tae ana ki te tekau ma rua, a me nga hara kino i nui atu i ta Hiroki. E mohio ana a Te Whiti, e mohio ana hoki te Kingi Maori kahore i whakakorea enei hara, a era e rapua he utu ina mau ratou i te Ture a ahakoa taka nga tau. A, i runga i era atu mahi a Te Whiti, timata mai i Hurae 1879, a tae ki te ra o te taiepatanga o te rori, kahore i ahei te ki no runga i te tikanga whawhai ena. Ko te whakariterite mo Parihaka te take o te raruraru, a ki te mea ka oti tena, me oti ano i runga i te mahi ki a Te Whiti. E rite tonu ana te raruraru ki te raruraru i Maehe kua hori nei. A, i to maua kiangia ki a koe, e Te Kawana, i reira "Kei kona nga tangata, a me whiwhi ratou ki te whenua hei oranga; a tenei ano, kei kona ratou, a e kore e haere atu."

He tika tenei kupu, me whakarite hohoro te ra hei whakaae hei whakakore ranei i nga whakaae o te hoatu o te Karauna. Kahore te tangata e ki, me mahi tonu a Te Whiti i tona mahi whakararururu haere i nga kainga i runga i te whakamataku, a me whakarite e te Kawanatanga ona whakaae katoa i te wa e pai ai a Te Whiti. Amuri ake nei ka kite koe, e Te Kawana, ina tae maua ki te korero o te ture, me hanga. Ko a maua whakarite o naianei e rite ana ki tera i Maehe, a koia tenei, ki te mea me whakarite nga kupu hoatu ki nga tangata maori, me puta ano he tikanga kia mutu tenei mahi tohenga roa, a ka ahei te noho pai nga pakeha ki runga ki o ratou whenua.

(5.) Tikanga Takoha me te 5 mo te rau.

I ta maua korero mo te tikanga Takoha i ta maua korero Tuarua, i ki maua he mahi hanga noaiho' e whakakino ana i nga tangata Maori, a i Waimate he maumau noa. E mea ana maua kua puta te wa hei whakamutu i taua tikanga. I te korero i runga i te whaki o Meiha Paraone i ki a ia i runga i tona titiro, ko nga moni hei utu mana mo Waimate e 15,000 pauna moni; otira i tona waea o te 27 o Mei, i whakaatu mai a ia kua kiia atu ki a ia "E pai ana kia hoatu nga moni tae ki te whitu hereni me te hikipene mo te eka, era e rite tenei i te Mania o Waimate anake ki te 35,000 pauna moni, a e rahi ake ki te huia katoatia mai te Takutai ki Waitara." A, i ta maua patai atu ki aia, e puta mai ana ranei he pai ki te Kawanatanga i runga i nga moni kua utua mo te mana o nga Rangatira i ko atu o Waingongoro, ka ki mai, "kahore; a ko te take tena i tuhituhi atu ai ahau kia whakamutua tenei mea te Takoha."

E nui ana te rere ke o te tikanga hoatu takoha i te tikanga whakarite Rahui e ea ai te tangata. I tetahi ka nui te tika, a e puta ana hoki he whenua hei nohoanga ma te tangata. I tetahi, kahore rawa he tikanga mo te whakamatau hoatu moni kua maha nei te whakakore i runga i te kata. A ko te mea pohehe rawa pea o tenei mahi, kua mahia i te Takutai, ko tenei he nui te takoha kua utua a kua waiho hei hoko kai mo te hui i Parihaka.

Otira kua whakaputaia te kupu o te Karauna, a me mana i tetahi wahi. E rua nga ata ki marire a Te Hiana, hei apiti mo nga Rahui, ko nga rangatira "Me whiwhi ratou ki te moni Takoha hei taiepa i nga rahui, a hei utu mo nga mea e pai ai to ratou noho." A, i runga i te tangata nei i a Manaia, kahore hei i whiwhi ki tetahi, kua marama tonu te kupu mo te hoatu ki a ia. I ki mai a Meiha Para-one: "I ui mai a Manaia ki au i tetahi ra, era ranei ahau e hoatu moni mana. Ka ki atu ahau, "Ae," a ki te pai a ia, ka hoatu e ahau ki a ia i te kotahi rau pauna ki te pai a ia. I arahi atu ahau i a ia ki te Peeke i Te Hawera, a ka hoatu i te pukapuka hei tuhi i tona ingoa mo te rironga atu, hoatu tahi nga noti. I te aroaro tenei o te Kaitiaki o te Peeke. Kahore a ia i tango, ki ana, kua makona a ia i te kite kau. I etahi marama ki muri mai, ka ui mai a ia, 'kei te takoto tonu ranei te moni.' Ka ki atu ahau, "ae." Ka uia mai e ia, 'era ranei e whakanuia.' Ka ki atu ahau, 'Ae, me riro atu i a koe te 1,000 pauna ki te pai koe, me mau ne?'" Whakakore ana, ki ana a ia kati, kua mohio a ia era e riro ki te pai a ia." Ka patai maua "E marama ana ranei koa kei te whakaaro a ia tenei nga moni nui mana." Ka ki mai ia "kahore." Era e kino ki te whakakorea te utu ki tenei Rangatira: Otira, kahore maua i te ki, me whakakore rawa ki te katoa tenei hoatu moni. Engari ko te tikanga, a ko te rahinga i kiia e Ta Tanara Makarini i 1876, me mutu. I runga i te tikanga hoatu i te 5 mo te rau i runga i te utu moni mo ia whenua tutata ki te taone, me nga Poraka o ko atu, ma nga tangata Maori e noho ana i te takiwa i te 30 o Hurae 1867, a kua noho tonu i runga i te whakahoa mai, a i kiia nei i hoatu i runga i te Ota o te Runanga Minita te 26 o Nowema, 1867, to 13 o Aperira, 1870, me 11 o Mei, 1871, kua kore noa, Kotahi anake te Ota i ata whakaritea; Otira ko tona mahinga i Waimato kua rahi noa atu. Kua rahi rawa atu i te "5 i te rau utu moni" o nga whenua katoa e tutata ana ki te Taone, me nga whenua o ko atu kua hokona, a e ahei ranei te hoko, era e rite ina oti nga Rahui kua kiia nei e maua te ata whakarite. E kore rawa e tika kia puta tenei tikanga ki nga whenua e tau ki te whakanoho tangata amuri ake nei. Otira me whakakore marire nga Ota o nga Runanga Minita.

(6.) Nga mea puta ohorere, me era i puta pouri.

Kahore i maha enei: e kitea ana i nga kupu whaki, kotahi tonu te ara korero o nga tangata katoa i puta mai ki to maua aroaro, ko ta ratou i mohio he whenua ta ratou, a kei whea ranei. Era e roa rawa atu a maua korero nei ki te mea ka korerotia taketahitia ia korero. E toru anake nga mea e korerotia e maua.

Ko te mahi o Ngatirahiri he whakahoa tonu mai, a whawhai tahi i to tatou taha. Ko ta ratou whenua i takoto i te ara haere mai ki te whawhai o nga tangata ki te Hauraro, e ahu mai ana ki te Tonga, tapahi mai ana te tira whawhai i tatahi, ka ahu ki uta i runga i te haere ki Pukerangiora. I kiia atu a Te Parete kia tonoa e ia a Ngatirahiri kia nuku atu i to ratou kainga noho, a ka hanga i tetahi kainga hou ma ratou i te Takutai i waenga o Titirangi me Rau-o-te-Huia. Whakarerea atu ana ta ratou kainga, nga Kari Pititi me a ratou aha katoa, i runga i te hiahia o te Kawanatanga, a ka nuku atu ki te Takutai. E rima nga tau ki muri, ka tangohia te whenua i mahue nei i a ratou hei kainga mo nga Merihia i Tikorangi. Ka nui ta ratou riri, ki ana kia mate ra ano ratou te patu, katahi ka riro ta ratou whenua. I tono tonu ratou kia whakahokia: utua mai ana "kua rite te nui o te Pakeha ki te toka nui, kua hohonu ki te whenua, a e kore rawa o taea te whakanuku." I te korero a Ta Tanara Makarini i to

ratou he i tetahi hui nui i Waitara, i whakaae a ia kahore i tika te mahi kia ratou, a mana te tikanga kia hoatu "he moni nui rawa." Otira kahore ratou i whakaae ki te tango. Ka patai atu maua kia Te Parete "A, i te hoaturanga i nga Marihia noho whenua ki runga ki taua Poraka, a na o tatou hoa te whenua, a i penei, i tangohia e tatou te whenua o a tatou hoa, me te kore hoatu?" Ka utua e ia, "Ko ia tena, a i muri i to ratou whakarereanga i runga i te tono o te Kawanatanga." Kahore i tatu noa ta maua rapurapu mo te tika o tenei whakanoho i te Marihia, e tika ana ranei i runga i te Ture: otira i ki atu maua, era e hoatu he whakaritenga kia ratou.

I riro i te hoko a te Kawanatanga tetahi whenua ko Waipuku-Patea te ingoa. Ko nga eka e tata ana ki te 20,000. I purutia tetahi Rahui e ratou, a ko ona eka 700, a ko te wahi i whakaritea ko uta o te awa o Patea. Kahore he takoha i utua atu ki nga tangata Maori mo tenei 700 eka, i puritia atu hoki ena eka i nga eka i hokona. Meake ka hiahia te Rana Poati (Land Board), ki te whakatakoto i te taone o Stratford. I mohio ratou kei runga taua taone i te Rahui a i ta ratou aroaro tonu te mapi. I hiahia nga tangata Maori ki te reti atu i taua whenua. I ki atu a Meiha Paraone kei te hiahitia taua wahi hei Taone, a me tuku atu a ia i tetahi 700 eka i tetahi wahi ke, kahore i whakaaetia. A kahore a Meiha Paraone i whakaae ki te reti. Tera tetahi tiaki (cheque) a te hunga e hiahia ana kia retia mai taua whenua, e whanga ana kia tuaruatia te tuhi o te ingoa ki runga kia mana ai. Ki ana a Meiha Paraone kahore a ia e tuhi ki te kore ratou e whakaae. E ki ana a Pepe Heke "No kona ka mohio matou kua riro te whenua, a ka ki atu 'e pai ana, me whakarongo matou ki to tono.'" Ko etahi o nga tangata Maori i whakaae. Engari i whakaae i runga i to pakeke mai. E ki ana a Meiha Paraone, "I whakaaturina atu e ahau ki nga tangata Maori, kahore te Kawanatanga e whakaae ki te Rahui, a e hiahia ana kia nukuhia ketia he wahi ke; he whenua riro i te rau o te patu, a e tika ana kia penatia."

E mea ana maua, kahore tenei i tika i runga i te Ture. I Oketopa 1875, i Panuitia te Waipuku-Patea Poraka "me te kape i nga eka 700, hei Rahui mo nga tangata Maori i kiia kua riro i runga i nga tikanga o te Ture mo nga Mahi Nunui o te Koroni." I utua ki tetahi wahi o te 750,000 pauna moni o te Pooti o te Paremete. Ko te panuitanga anake te take i pa ai te Rana Poati ki te whenua, a i taua mea ma te panuitanga i runga i tetahi Ture e tuku te tikanga ki a ratou mahi ai. Kahore he mana hei tango i te Rahui kua whakaaetia nei e te pukapuka hoko, e te Karauna. Tera e puta te rapurapu i runga i te Ture mo tetahi wahi o te whenua e tu nei te Taone o Stratford.

Ko ta maua korero whakamutunga i enei tu korero, ko te korero mo te Rangatira nei mo Taurua. I ki a ia kua whakamamaetia a ia, a i ki kia whakaarohia mai a ia i runga i te kupu a Te Retimana i te tau 1867, ko nga kupu enei "ka ata ki marire atu ahau ki a koe mo te whenua i waenganui o nga awa o Patea o Whenuakura, engari ko te wahi whenua mo te taone o Patea kahore, ko tera atu mau." Ka patai maua kia Taurua "I puta to tono ki a Te Hiana i te wa i tu ai a ia hei Minita Maori?" Ka ki mai "Ae, i ki atu ahau ki a Te Hiana, kia Meiha Paraone. Ka puta he Komihana ka puta taku tono, a mau tonu taku tono, a ka tono ano a mutu noa nga Komihana." I ki atu maua "Me mohio koe ko nga kupu a Te Retimana, a ko nga whakariteritenga o mua o te whawhai tuarua i whakakorea e taua whawhai." Otira, i ki atu maua me whai whakaaro ano ki a ia, notemea kua whakamamaetia a ia, a kua noho pai ki muri iho; otira ko te tino take ko te iti o te whenua kua rahuitia mana, a nui atu ma nga Rangatira kua uru tahi nei me ia ki te whawhai mai, otira kahore rawa ratou i whakamamaotia

Kua kitea e maua i puta ano te kupu hoatu a Te Hiana ma Taurua, otira ko tana i whakaaro ai ko te hoatu karauna karaati. I te tukunga e te mapi o te whenua i waenganui o Patea me Whenuakura awa, i ki te apiha mahi whenua ko te tikanga o taua mapi "Kia ahei ai a Te Hiana te tiro tiro mo tetahi karaati whenua ki te Rangatira o Pakakohi, a Taurua, hei whakarite i tona mahi i mahia mai e ia i muri o to ratou hoki tahi mai ko tona Hapu i Otakou.

Tera ano etahi mea hei whakaaro iho ma maua i runga i nga takoha i hoatu kia Taurua, i mua o ta maua tino whakapu ta kupu atu ki a koe, e Te Kawana.

II. TE WHAKARITERITENGA I TE WHENUA.

(1.) *Te Whenua i toe ki a Maua hei Mahinga.*

Ko te mahi tuatahi ma maua ko te kimi i nga whenua atea o muri iho o te whakariterite i nga whenua me whakarite. Ka tukua atu e maua ki a koe, e Te Kawana, tetahi mapi i unga e maua kia hangaia, a e whakaatu ana i runga i te kara nga mea nui hei maharatanga i runga i te whenua riro i te rau o te patu.

Me ki tonu maua inaianei, ko te whenua pai e toe ana ki a maua inaianei e rahi ake ana i te 20,000 eka, i ta maua i whakaaro ai i ta maua pukapuka tuarua; kua haerea te whenua, a kua kitea e pai ake i te mea i whakaarohia i mua. Ki te wehewehea te whenua i te taha ki te Tonga o te whenua takoto pai o Nu Paremata, ki nga wehewehenga nui kia rua, i ki maua i taua korero, ko te whenua pai i te wehewehenga ki Waimate Mania (kei waenganui o nga awa o Waingongoro me Oeo), e tae ki te 120,000 eka. A, i te wehewehenga ki Parihaka (i waenganui o Oeo me Hangatahua awa), e tae ki te 125,000 eka. Ko te mea pai kia ata tirohia te nui o te whenua o waenga o Parininihi me Waitotara.

1. Whenua ki te Hauraro o Waitara, a ki te Rawhiti o te ara ki te Maunga.

Me ata ki marire, ko te whenua pai i toe ki waho o te whenua noho pai i te taha ki te Hauraro o Waitara, me waiho ena hei whakarite i nga kupu hoatu a te Kooti raua ko te Kawanatanga, a me nga kupu hoatu i waenganui o 1866, mo 1868. I pataia e maua te Kairuri whenua Tumuaki mo te utu o nga Poraka kua oti te hoko i tenei takiwa. Ka kiia mai o ia ko te ahua o te whenua nui i te taha ki te Hauraro o te Onaero-Urenui Poraka (he mea ma i runga i te mapi), he ngaherehere, a he pukepuke katoa, engari e 2,000 e 3,000 eka ranei o waenganui o te awa o Urenui o Mimi me te awaawa o te Mimi he pai. He whenua papai kei te Rimutauteka Poraka 17,000 eka, i te awa o Waitara, e toru e wha pea maero ki te Hauraro, aha ki te Rawhiti o Inglewood. Otira kahore i ahatia i raro i nga tikanga o muri ake nei, na Te Parete i korero mai "Tera tetahi tikanga i puta kia Mere Poka, wahine rangatira o Pukerangiora. I whakaaetia ko te whenua katoa i te taha ki te Tonga o te awa o Waitara me waiho marire kia rite te tikanga, a ma nga Maori kia riro ia tatou. Ko taua whenua na Pukerangiora, Otaraoa, Ngatirahiri me Manukorihi. Ko te mea tika, me whakarite ano ratou, a whakaae ana ahau e kore ahau e pa ki taua Poraka, otira me waiho ki te Kawanatanga te whakahoki ki nga Maori, te kore ranei." Ko te whakatau o te 2,008 eka ki nga tangata o Pukerangiora, me whakarite ki te Rimutauteka Poraka: a tenei te piri nei, i te tahataha ki te Hauraro o Waitara, tera tetahi Poraka iti ake, 2,000 eka, i kiia kia whakahokia ki nga tangata o Otaraoa. Hoki iho ki etahi atu Poraka i hokona i te taha ki te maunga me te Reriwe, tera pea 15,000 eka, a ko tona utu kotahi pea pauna mo te eka, o waho o te rohe, e toru pea maero te mamao atu i te rori nui; ko tera o roto o te rohe e rahi ake ana te utu.

He whenua iti te whenua pai i toe mai i te wehewehenga o te whenua riro i te rau o te patu o roto i tetahi raina, timata i Okato Taone tata ki te moana, a piki haere i Hangatahua awa, a tae ki tona kauru, a heke iho i te awa o Patea ki te Taone o Stratford. A, ahakoa penei tera nga whenua kua riro i te hoko, a me te apiti mai o nga eka 100,000 o roto o te whenua riro i te rau o te patu; engari he iti te mohio ki taua whenua, he whenua pukepuke, kapi i te ngaherehere, a kahore ona tikanga, inahoki kahore he ara. Ina whakamutua te whakariterite o te whenua, e mea ana maua kia nui te whenua o roto o te whenua kua tuhia i runga ake nei, to muri i tuhia ai ma Wiremu Kingi Te Rangitake me te toenga o ona tangata e noho ana i reira. I a maua i Waitara, i puta mai a Enoka, tona teina (tuakana ranei,) ki te tono i tetahi rahui iti ma raua ko te tamahine o Wiremu, o Oriana. Ki ana ki te hoatu ka haere raua ki runga noho ai. Ka rongo a Oriana, a Eruera tona tuakana (teina ranei,) ka haere mai kia kite ia maua, a ka whakakore rawa i te tono a to raua matua; me te korero mai (a ko to ratou whakaaro katoa tenei,) era e riro ia Te Whiti te kaha, a hei reira ka whakatikaia nga mea katoa, a era e hoki katoa o ratou whenua, a i runga i te kore haere mai ki a maua kia hoatu tetahi. A ki te hoatu tetahi mea iti rawa nei, kahore ratou e mau atu ki te kore e hono tonu te ki ehara rawa i te Kawanatanga.

2. Te whenua o Parihaka timata i Hangatahua awa a haere ki Oeo.

E mea ana maua me whai haere tonu maua i runga i nga wehewehenga i tuhia e maua i ta maua korero o waenganui; i te tuatahi ko te rahi o te whenua timata i te moana, haere ki te te tihi o Taranaki Maunga, a hei reira ka korero i te nui o te toenga kua waiho hei whakariterite ma maua. Ko nga Poraka enei:—

Kua whakahokia te Hangatahua awa Poraka, me Opunake Poraka ki nga tangata maori, a kahore he toenga o reira.

A tua, ko te Parihaka Poraka e 56,000 eka, me tango 7,000 eka mo te maunga, a me tango mai anohoki te Rahui i kiia e maua ma Te Whiti ratou ko ona tangata. Toe iho e 24,000 eka. A o roto o tenei, e 6,000 eka he ngaherehere kei tua i te Rahui whakarite mo Parihaka, a e kore pea e mahi mo nga tau maha e haere ake nei. Ko te toenga 15,000 eka, ko te toenga ko te whenua o waenganui o te moana me te ara hou e hangaia nei e nga katipa mau pu, a ko te nuinga ki te pai mai koe, e Te Kawana, ki te whakaae ki ta maua whakaatu tono o Maehe, ka tau inaianei hei whakanoho tangata i te Parihaka Poraka.

Tera ano etahi tikanga hei whakaatu ma maua ki a koe e Te Kawana. I ta maua tuhinga i ta maua korero o waenganui, i whakaaro kau maua ki nga wahi mo te ara, a kahore maua i whakaaro era e 10,000 eka ki te taha ki tai o taua ara. Ko te rere haere o te ngaherehere i whakatatanga ki te moana i nga mapi tawhito, a kua whakatikaia te ara, kahore maua i whakaaro era e pena. Te putanga iho, kua tapahi haere te raina ma waenga o nga ngakinga kai o nga maori; a kua kitea nei kua 15,000 eka, kua waiho hei whakariterite, a kahore te 10,000 eka; e ki ana maua ko enei ngakinga kai a nga tangata maori (i runga i nga kupu mo nga whenua taiepa mahinga kai), me ata whakarite, me nga pa tawhito, me nga tanumanga tupapaku, me nga mahinga ika e tika ana kia waiho kia ratou i nga ngutu o nga awaawa.

He tono atu tenei na maua ki a koe, e Te Kawana, kia whakahokia te kupu i whakaputaia i ta maua korero Tuatahi mo te whakakore mo te noho o te taha ki tai o Parihaka Poraka. Kua nui atu ta maua mohio inaianei i taua wa, a i runga i o maua mahi, kua rereke o maua whakaaro inaianei.

I te tuatahi, me hanga te Raitihauta o Cape Egmont ki reira; a kei kiia e haere ake ana ta maua kupu i te mea

i whakaritea hei mahi ma maua, e kaha ana ta maua ki me timata tonu inaianei te hanga. Era pea e mahara koe, e Te Kawana, i te wa o te timatanga ruri o Waimate Mania, i whakaaetia i Parihaka, kia kaua e whakakorea te Raitihauta ahakoa kahore i pahika ake i te ono maero te mamao atu i te kainga a Te Whiti. Era e puta tetahi tikanga nui ki te whakaaro o nga tangata maori o te Takutai, ki te mea ka kitea e ratou nga mea e toru kua tohea roatia nei e te Kawanatanga, e mahia katoatia; ko te hanga rori, ko te waea me te Raitihauta.

Ko te whenua i te Parihaka Poraka, ki te taha ki tai o te rori, e timata ana i roto o nga awa e ono o te kainga noho pai i Hangatahua awa, a era e hiahiatia e nga kainoho kahore nei e pai ki te haere ki tawhiti o nga taone kua oti te hanga. A tenei ano, ki te whakanohoia etahi kainoho ki reira ka waiho ratoru hei arataki i nga kainoho ki roto ki te Hangatahua awa Poraka, a na Ngamahanga tena, me te Poraka nui atu a Matakatea i Opunake. Ko te whakamutunga, ko te kupu taimaha, ko te otinga o te raruraru i te Takutai, me te noho a te tangata, a me rite ano ta te Mania me oti ano i te tatau o Parihaka; me whakanoho nga paamu o nga pakeha, a me taiepa, me nga ki a ma enei te puta ai te rongomau. Whakawhiti atu i te Rahui a Matakatea i waenga o nga awa o Moutoti o Taungatara, ka tae ki te Oeo Poraka e 26,000 eka. O tenei, 6,000 eka whenua puare, a 16,000 ngaherehere i roto i te raina awhio haere o nga maero e ono. I ta maua korero o waenganui, i whakaaro maua kati te haere ki uta, ina tae ki te iwa maero awhio haere: otira, meake kitea i runga i te mahinga o te Waimate Mania, i runga i te ata titiro i te whenua e pai ana kia tae ki te ono maero awhio haere, mo te whenua pai, a era e tika te whakaaro tenei nga 22,000 te toe nei. Kua whakaaturia atu i ta maua Korero Tuarua, e kore e ahei te tatau te nui o nga mea hei hoatu i runga i nga whakatau o te Kooti i te Oeo Poraka, ina oti tetahi tikanga whakarereke te whakaoti. Ko te mea i toe, ko te 1,500 eka i runga i te kupu hoatu a Te Retimana i te tau 1868, ma te Hapu a Hone Pihama; a era e toe ake pea 20,500 eka, a o enei e 4,500 eka whenua marama 16,000 eka ngaherehere.

3. Wehewehenga o Waimate Mania.

Ko te nui o te whenua e whakaarohia i to maua korero o waenganui o tenei wehewehenga e 120,000 eka, e 30,000 whenua marama. A e hari ana maua i te ki atu me hono mai te 20,000 eka ki taua whakaaro. Ko te whenua katoa o waenganui o Waingongoro me Oeo e 146,000 eka, a e 31,000 whenua marama, e 78,000 eka (ngaherehere), a tae ki te iwa maero awhio haere e 21,000 eka, o waenga o te iwa o te ono maero awhio, a e 16,000 tae ki te maunga. I Maehe kua hori, i ki te Kawanatanga kia tiro tirohia te whenua o tua, a he pai rawa te putanga mai. E penei ana te korero a Hatihaute, te Tumuaki Kai-ruri, mo te raina i waenganui o Stratford me Opunake, tekau ma whitu pea maero te roa "E pai ana mo te hanga rori, kahore he pukepuke, he maunga hei mahinga; e pai ana te whakaw-hitiwhiti o nga awaawa, ko Waingongoro me etahi awaawa e toru, e wha me ata tiro tiro mo te haere o te raina o te ara, a kahore enei i kino. Ko te maha o nga awa kahore i ikeike ake nga tahataha i te 20 putu. A e rite ana ki te waikeri nui e keria nei, he kirikiri maro, he kowhatu kei raro. Ko tetahi wahi e rite ki te kotahi tekau o te roanga o te ara he repo, a ki te waikeritia era e maroke. Era e tika tonu te haere o te raina, engari me whakahipa ke i nga whakawhitikanga i nga awaawa. Ko te ahua o te whenua he pai, otira he ururua rawa te ngaherehere. I etahi wahi he nui te momona o te whenua, a he hohonu: a era e puare i taua rori te whenua pai hei mahi pamu koraha." Ko tenei "Hatihaute raina" e honoa ana ki te rori nui o te Takutai e nga raina tapahi e wha, i kiia e maua kia hangaia, tapahi haere i te ngaherehere i te Mania, a era e puta he kai mo te whakanoho i nga paamu iti i taua kainga. A inaianei e ki ana maua kia whakanuia to maua whakaaro mo te whenua pai i te wehewe-henga ki te Waimate Mania, ki te wahi katoa o te iwa maero awhio ki te ono maero, awhio haere, a ko te hononga o tenei ki to maua whakaaro o te Maehe kua hori ake nei koia tenei kei muri nei:—

Ko tetahi o nga tikanga o te Rahui hono, ko nga whakataunga mo te wahi i waenganui o Omaturangi, o Kaupukunui me uru ki roto, kahore he whakaitinga i runga i tenei tikanga i nga whenua pai o te Mania. Ko nga mea e toe ana o te Mania e tata ana ki te 20,000 eka o te whenua marama pai rawa, e tata ana ki te 82,000 eka whenua pai i te ngaherehere, me te 16,000 eka o roto o te ono maero awhio i te tihi o te maunga.

(4.) Patea wehewehenga haere atu i Stratford ki Waitotara.

Ko te whenua pai katoa o te Takutai i tenei wehewehenga kua nohoia noatia atu. Tera ano he whenua pai kei nga wehewehenga ruri i Te Ngaire, me te ara ki te Maunga, a i Moumahaki Poraka hoki; otira he ngahere katoa a e kore e paingia e te kainoho, kia oti ra ano nga rori. Kahore maua i ahei te whakaoti i ta maua rapurapu mo tenei wehewehenga, notemea kahore e puta mai etahi pukapuka maha e mohiotia ana ko nga "pukapuka a Wakana," a ki te mea i purutia nga tangata Maori maha ki to maua whakawa, kua pau noa nga ra, a kua puta he utu nui i te taringa roa. I ki atu maua ki te whakaae mai koe, e Te Kawana, era maua e hoki ki te whakaoti i ta maua rapurapu; a i runga i ta maua tiro tiro i nga pukapuka a Wakana ki muri mai, kua marama maua tera etahi mea me rapurapu i runga i te mahi tu Kawanatanga o taua tangata i te wa (hei whakahe mo te katoa), i tu ai a ia hei kaimahi ma te Kawanatanga i konei. Inaianei e kore e whakaroangia roatia tenei; kotahi tonu te kupu, ko te mea hei rapunga he moni, ehara i te whenua. Era e kitea i nga tepara e apiti nei, kahore he Rahui hei whakarite

mo kona, kahore he whakataunga kia whakaritea, kahore hoki he kupu hoatu mo te whakarite; engari ko te kupu kau a Te Retimana me hahu ake, i runga i te whakaaro tuku i tetahi mea aha ranei ma Taurua. Ka huihuia nei nga wehewehenga kua korero nei maua, me ki tonu maua inaianei, e whakaaro ana maua maumau tatau noa te nui o te whenua a te Karauna, kahore hoki i nui he takanga mo tenei inaianei, ara, ki te tuatahi (ki tera i te Hauraro o Waitara), a te mea whakamutunga (tera i Patea), ara te whenua e toe ana kia tatou i te Mania, a i Parihaka.

Ka whakaaturina enei ki a koe inaianei, e Te Kawana.

A hui katoa te whenua ma tatou e rahi ake ana i te 143,000 eka whenua pai, engari e whakamana ana ki te whakariterite ki te whakatau. Ko nga wahi hei hoatu ma tatou (kua maha nei a maua kianga) era e kitea i te wehewehenga i te hoaturanga i runga i te hoatu ki nga hapu: Otira o nga eka i te Tonga ki Hangatahua awa e 15,600 eka, e 800 eka o tenei e tukua ki roto ki te Rahui hono: a ko nga whenua hei hoatu e kore e tae ki te 5,000 eka, a iti rawa mai pea. Era e tika te ki, ki te hui katoatia era e toe 130,00 i nga wehewehenga e rua, a e 30,000 eka marama: a he pai katoa hei Whakanoho tangata.

A i runga i te tikanga o te utu o te whenua e toe ana kia tatou, i tahuri maua i o maua korero tuatahi ki te whakakore te whakaaro tawhito, era e puta nui mai etahi moni nui rawa a muri ake nei i runga i te hoko o taua whenua. A i whakaaturia e maua i runga i te Parihaka Poraka he *ke* rawa taua whakaaro, a e kore rawa e nui nga moni puta mai hei whakahoki mo nga moni e pau haere ana. A ahakoa kua whakanui e maua to maua whakaaro mo nga whenua pai e toe nei i te Waimate Mania wehewehenga e kore e nui te rere ke inaianei nga kupu i hoatu e maua ki a koe, i Maehe, e Te Kawana. I runga i te whakaaro o nga korero a Te Hamapere, te Tumuaki Kairuri, i korero nei i runga i tona tu kaiwhaki, ko nga moni e puta mai e kore e nui.

Ko nga tuhituhi a Te Hamapere i tuku mai ai mo te whenua i waenganui o Hangatahua awa me Waingongoro, a i ki a ia, ko te utu o te katoa e tae ana pea ki te 675,000 pauna moni. Me tango iho i tenei i te tuatahi nga Poraka e rua i whakahokia kia Matakatea me Ngamahanga, ko nga utu 190,750 nga pauna moni, a kua tirohia tona utu i muri nei, a kua kiia e 105,500 pauna moni, hui enei ka 289,000 pauna moni. A me tango mai ena i te 675,000 pauna moni, a toe ake 386,009 pauna moni, ko tenei pea te nui o te wahi o waenganui o Hangatahua awa me Waingongoro. A ko nga tuhituhi tuarua, tuatoru a Te Hamapere e mea nei ki nga whenua riro i te rau o te patu i uta, era e kitea ina tangohia mai te 22,000 pauna moni pea mo te whenua hei whakarite i te whakatau ki te Hauraro o Waitara Kahore i rahi ake i te 233,000 hei hono atu ki te 386,000 pauna moni kua kiia nei. Kahore pea e tika ki te kiia, ara, ki ta maua whakaaro, ko te utu o te whenua katoa e toe ana o roto o te whenua riro i te rau o te patu, e tae ki te toru koata miriona. Engari kua nui atu i tena nga moni o te Koroni i pau i taua mea.

(2.) Etahi atu mea hei whakaarohanga.

Ki te mea ka kore e nui te moni, te whenua ranei i tau ki te Karauna ina oti ona kupu hoatu te whakarite, era e he ki te mea ka kiia ma te whenua o te Karauna e noho nui ai te tangata. E mea ana maua era e nui atu pea te noho o te tangata ki nga Rahui.

I enei tau katoa, kahore i tika te whakamahinga o nga Rahui, engari e tika te kupu kahore rawa i mahia. Tera ano te Komihana mo nga Rahui Maori, a i ia tau e tukua ana ana pukapuka whakaatu mo nga Rahui ki te aroaro o te Paremete. Kahore he tikanga o roto. Ko enei whenua nui ka tukua ki nga tangata Maori o te Takutai ki te Hauauru me mahi i tetahi ara ke.

I ta maua korero ki nga tangata Maori i te Hui i Pepuere, i kiia atu kia ratou nga mea hei tohutohu atu ma maua ki a koe, e Te Kawana. "Ina puta te wa hei whakanoho i nga tangata kainoho ki te Mania, era nga tangata o nga Iwi e rua e hiahia ki te rihi i etahi wahi o nga Rahui. Era e tika tenei kia riro ai he moni ma nga tangata Maori i tenei taha (ki te Hauraro) o Waingongoro, mo a ratou whenua, kia pera hoki me nga tangata o tera taha o te awa e kai ana. A kua kite maua kua tukua enei whenua i tera taha o te awa, a kahore i rite nga moni, notemea kahore i ata tukua i runga i te ata whakaaro me te ata tirotiro. Na, ko ta maua tohutohu tenei ki te Kawana, ki te mea ka hiahia te tangata Maori ki te reti i tetahi wahi o te whenua kua rahuitia, me reti i runga i nga tikanga; me ata whakaaro a muri ake nei, kia puta ai hoki nga reti a nga Pakeha ki nga tangata na ratou ake te whenua, a kia riro nga reti tika, a kia kaua e riro i te tangata kotahi te whenua nui. A hei kona hoki tirotirohia ai tetahi tikanga mo nga kura, kia rite tahi ai hoki nga pai e tau ana ki nga tamariki Maori ki to nga Pakeha. A, ma te Paremete te kupu kia hoatu ranei etahi o nga moni i kiia nei e Te Kuini mo nga tangata Maori ki enei kura. Ki te penei era e tika kia whakaae mai te iwi kia wahia nga moni o te reti, kia waiho tetahi wahi mo te kura kei taunu mai nga tamariki, ina kaumatua ratou, kei ki i wareware tatou katoa kia ratou i to tatou whakariteritenga i te whenua i tenei ra."

Ko te tikanga tenei a maua mo nga Rahui Hono tonu. I runga i te mahi tika, a i runga i te whakahoa mai o nga tangata Maori kia rite ano te pai me te whenua o te Karauna hei nohoanga Pakeha. Ehara i te mea hei here whenua nui i penei ai ta maua tikanga. E mea ana ta maua whakaaro aua atu na wai ranei te whenua, heoi ano kia nohoia e te tangata: a i runga i nga moni puta ki te Kawanatanga, ehara tena i te mea hei whakaaro tuatahi.

He maha nga kainoho i te whenua e ki ana engari te reti roa i te hoko, a te utu haere roa i runga i te whenua penei te pai. I kite maua i te hiahia nui o nga tangata Maori ki te reti i o ratou Rahui. He iti te moni e riro ana i te iwi: ko te nui nga e riro ana i nga Rangatira. I runga i te pukapuka a Te Pereki (Hawhekaihe) e puta penei ana te kupu a nga tangata Maori "Me rapu e te Kawanatanga inaianei i tetahi tikanga hei pupuru i te hoko, i te rihi ranei o nga kainga me etahi atu wahi. Ki te kore era e retia, e hokona ranei i runga i te tono kaha, i te tinihanga ranei, nga wahi e noho tonu ana nga tangata i runga. Kua penei ano i Whanganui; a ko ie take nui tenei o te haere o nga tangata o Whanganui ki Parihaka" Inaianei e whakaaro ana maua me reti kau te whenua, a kua e whakaaetia te hoko: otira, pehea ranei nga tikanga whakarite me noho nga kai-reti maha, a me taiepa, me ngaki kia kore ai nga wahi nui e riro i te tangata hei mahi moni mana i etahi atu tangata. Ko te mea tika ko te karanga i nga iwi hei hoa whakarite i nga tikanga, kia tau mo tetahi mo tetahi iwi; kia uru tahi mai ratou ki te rapu i te tikanga e nui haere ai te whakanoho tangata: a kia mohio ratou ki te mea ka waiho ratou hei tangata whai whenua nui, ko te mea pai kia mahia te whenua, a kia mutu te ahua koraha.

Tenei ano, me rapurapu te Kawanatanga i te tikanga wehewehe o te mana o ia Hapu. E kore e marama te whakariterite te mana o ia tangata i nga wahi katoa; kahore te tangata i tatu noa ki tenei. Otira, e taea te wehewehe o nga whanau o nga Hapu i runga i to ratou noho i to ratou mahi, a era e waiho hei haringa ngakau ma te tokamaha, ki te peneitia. Ko te mea tuatahi tenei i tukua ki to maua aroaro, a tuku tonu mai i nga ra katoa i tu ai ta maua Kooti. Ki mai ana a Meiha Paraone kia maua: "I mahi ahau i nga reti whenua, a i rapu, ko wai ranei nga tangata na ratou te Rahui. I whakakorea taku mahi e Te Hiana i runga i tona kupu ki nga tangata Maori i nga marama tekau ma waru kua pau nei, i tona kupu ka tukua e ia tetahi Tiati o te Kooti Whakawa Whenua Maori, tetahi atu tangata ranei, me whakamana kia rapua nga tangata na tatou tetahi, tetahi Rahui. Kahore i tukua mai he tangata pena." I hono tonu ta maua ki atu, era e whakaritea te wehewehenga o nga Rahui. Kahore pea tenei i te hiahiatia e nga rangatira, engari ko etahi tangata o te Hapu nga mea e hiahia ana kia peneitia, a era e pera katoa ratou ki te kore mataku. E nui ana nga kino inaianei: Ko te Rangatira i nui, ko te Hapu i kore noa iho. He mahi kino puremu noa te mahi a te Hapu, a kei te iti, kei te kino haere nga tamariki. Ki tonu atu enei kupu kua tukua ki to aroaro, e Te Kawana, i nga kupu whakahe, rereke nga ahua o te whakahe, a ko taua mea ano—ko te kupu kau mo te hoatu, i tau kau ki te taringa, a whakarorea ana ko te awangawanga o nga tangata e hiahia ki te noho i te whenua me te mohio nana ake.

Otira, e kore e tatu i te hanga kau i nga tikanga mo nga Rahui. I to maua whakaaro me whakamana tenei mahi, te mahi i nga whenua katoa o te Karauna i waenganui o Hangatahua awa me Waingongoro, i te ara e kore ai e puta mai nga raruraru hou, a hei whakanoho i nga tangata ki runga ki te whenua. Kahore e ahei te Koroni te waiho, i runga i nga raruraru kua puta nei, a i te maumau moni, ma te Rana Poati o Taranaki e mahi i tana e hiahia ai. Tae ki tenei wa kua waiho te Poati i a ia hei mahi i nga mea e tonoa ana e te Kawanatanga: Otira, ehara tenei i te ture a ki te puta tetahi whakaaro ke, era pea e puta etahi kino rawa o roto. Inahoki, i te kianga a te Parani ki te Poati kia panuitia te hoko o Waimate Mania, whakarongo tonu: a i tona kianga kia whakakorea, whakakore tonu. Otira, kahore i paingia e ratou, a kahore i paingia e ratou, a kahore te Poati i whakaae ki te whakaputa i tetahi kupu whakahe i te Kawanatanga i runga i te tikanga. Kahore o ratou mana ki te whakatika ki te whakakore "i tenei mahi o te Kawanatanga mo te Katoa." Era i pehea me i ki ratou kua e whakakorea te hoko.

Kahore maua e kite i te tika o te whakahe i te Paremete mo te tango atu ano ki aia te mana whakariterite o tenei wahi o te whenua o te Karauna. Kua nui noa atu nga moni kua pau (a era ano e pau etahi), hei whakarite mo nga mahi i puta i muri roa mai i te whakaputanga o nga ture. Te Ture whenua me te Ture Whakahaere i nga tikanga moni, a kahore i mohiotia e te tangata i taua wa. Ma te Koroni ranei e rapu i tenei, nga moni hei whakatuturu i te Rongomau, a ina mutu nga raruraru i runga i ona moni nui, nga moni e puta mai ana i roto; a ko te whakariterite i te noho o te tangata me waiho ki te Rana Poati o te kainga? He mea taimaha enei, a e mea ana maua heoi ano ta maua mahi ko te whakaatu ki a koe, e Te Kawana, me te whakaaro era rapua he tikanga mona i te wahi tika. A tenei ano, ko te Ture Whenua o Taranaki o tetahi taha, he raina kau e rere tika ana ki uta, timata i te awa o Patea, a ko te Ture Whenua o Poneke kei tetahi taha. E kaha ana ta maua ki, i runga i nga tikanga mo te whakariterite, ko te whenua o waenganui o taua raina me te awa o Waitotara, me tango atu ki waho o te Ture whenua o Poneke, a me tuku atu kia kotahi te ture. A ma te peheatanga ma tena te tikanga ki te whenua riro i te rau o te patu i te Takutai tae ki Hangatahua awa.

III. NGA MAHI HEI MAHINGA MA TE PAREMETE.

Me te mea he mahi whakakore tenei i runga i te raruraru hei whakakore i te tikanga o te whakamahinga a Te Paremete. Otira, ko te pono tenei, he mea ngawari i te timatanga, a inaianei kua whiwhiwhiwhi noa i te tohe roa, i te whakakore haere i nga ture, a inaianei maumau te whakaaro era e oti i runga i te hanga i tetahi ture hou. E mohio ana maua, e kore e ahei te hanga i tetahi ture e tika ai te mahi o nga mea katoa; oti rawa te ture, ka kitea kua tukua ki roto ki taua ture nga mea kahore i hiahiatia, a me te kape ki waho nga tikanga pai hei mahi.

Kahore e ahei te aha, engari kia nui te whakamana i te Kawanatanga hei mahi.

Na konei i korero ai maua i nga korero iti. Era i pai rawa kia maua ki te tuku kau atu i a maua whakaaoro, me te mahara e kore e whakakorea mai, a kua ngawari te mahi mau, e Te Kawana. I whakaaoro maua, ko te mea tika ko te taki haere i te nui haere o tenei raruraru, a ki te whakanui i nga korero hei whakatika i tenei mea puta kotahi mai, a ko te mea tika, ko te whakaatu marire i nga raina nui hei ara haere kia mohio te aha ai te nui o te mea hei whakaritenga ma tatou; a ka waiho ki te Kawanatanga te whakaaoro. A, inaianei kei te kawekawe haere noa tenei mea. No aoake nei i tukua atu ai ta maua Korero Tuarua, a kua puta ohorere mai tetahi mahi hou o tenei raruraru—tetahi tikanga kahore rawa i kitea i mua—e tuku atu nei a Te Whiti i ona tangata i ia ra i ia ra kia hopukina hei herehere, me te kore rawa ratou e aha mai, a kahore rawa ratou i ahua riri mai. Tenei tetahi waea e rua nga ra o te tuhinga "Katahi ka oti taku korero roa ki tetahi Maori o Parihaka: e ki ana a ia, e hoki ana a ia ki Parihaka, kia hopukia a ia i te taiepa ina oti ona ake mahi. Ko nga kupu a Te Whiti me haere katoa nga tangata o Parihaka ki te taiepa kia hopukia, ko raua ko Tohu me noho ki te tiaki i nga wahine i nga tamariki: a kahore nga Pakeha i mohio noa ki nga mahi a Te Whiti." Kua rangona ranei te penei i mua? E kore rawa e kaha nga Ture o te Paremete ki te mahi i tenei tu mea.

Kahore i kiia ma te Komihana te mana ki te whakariterite nga kereme, a e whakaputa karauna karaati i runga i tona tikanga ake. He maha no nga mahi e tau ana ki runga ki te mahi Kawanatanga. Engari ko te mea tika rawa, me waiho ki nga Minita te mahi whakatuturu, a ka whakahoki kupu ki te Paremete mo ta ratou i mahi ai. Inahoki te whenua (62,000 eka), i whakahokia e Ta Hori Kerei he mea he rawa te tuku atu i nga karauna karaati ki te mea ka waiho amuri nga tangata i hoatu ai te whenua hei hoa whawhai mo tatou. Ehara i te mea ko te ture te mea e matea ana, kahore engari ko te whakariterite. Ka ki tonu atu maua inaianei, maumau tatari noa kia ata whakaae mai nga hoa o Te Whiti, he maha nga tangata Maori kua piri mai kia tatou, a ka nui haere i ia ra. I ki atu maua ki a koe, e Te Kawana ko tetahi o nga mahi tuatahi mau, ko tenei. Ko te mahi e mahia e koe me mahi i runga i te mana o te Karauna; a e pena ana ona mana inaianei. Ko te mea tika rawa ko te whakatakoto i nga raina ki te whenua: I kiia e kore e tukua kia ruritia nga Rahui Hono; otira i tapahia nga raina, a he raina whanui, ma roto anohoki i te ngaherehere, a kua tata te ruri ano o te Mania te oti. Ki te mahia mariretia ki te maro haere i nga wahi katoa, e kore e rahi ake te raruraru i puta i Waitara i te raruraru kua puta i te Mania.

Ko nga tikanga o muri nei nga tikanga e tohutohu atu ana maua me whakarite, me whakamana i runga i te nui o te Tikanga:—

- Me whakarite nga whakatau a te Kooti, a te Kawauatanga.
- Me whakariterite nga ahua o nga Rahui.
- Me ruri nga rohe o waho me nga rohe o nga Hapu ki nga Rahui.
- Me tuku he karauna karaati i runga i te tikanga Tarati ma nga Iwi, ki nga Hapu iti a ki nga tangata takitahi.
- Wehewehea nga Rahui ma ia tangata ina whakaae nga Rangatira me nga tangata.
- Tukua rawatia atu te mana o te whenua i kiia nei e Ta Hori Kerei kia whakahokia. Otira i runga i te tikanga o te Rongomau.
- Me whakarite he tikanga, i runga i te whakaae o nga rangatira me nga tangata mo te reti i o ratou rahui.
- Me whakarite nga kereme e puta ke mai ana, a e whai take ana te tangata tonu, me nga mea tautohe.
- Whakaritea te whenua timata mai i Hangatahua awa, a tae ki Waitotara hei whenua e rapua ana he tikanga ke mona.
- Me whakarite me pehea, a te wa e tukua atu ai te whenua.
- Tukua mo te roa poto nga tikanga o te Rana Poati ki raro te whakaaoro o te Kawana.
- Me whakarite nga tikanga mo nga kainga nohoanga tangata, me nga kainga Paamu iti, ki te ngaherehere o uta hei arataki atu i nga tangata kia tere ai te nohoia te whenua.
- Me whakakotahi nga tikanga o te Ture mo nga Mahi Nunui, te Ture mo te Terekarawhi me te Ture mo nga Puawa, ki runga i te hanga ara me te reriwe ma waenga i nga Rahui, mo te Raitihauta in Cape Egmont, me etahi atu mahi.
- Me Panui ki te mea ka whakararuraru te tangata i te Ture, me tika kia tukua te kaiwhakararu ki te whare herehere.
- Me tango e te Kawana he mana hou hei whakakaha i a ia mo te puta mai o tetahi aha ranei, ka kaha ia ki te whakaputa i ona tikanga, a ki te pei i te tutu, kia tau ai te Rongomau.

I runga i te whakaaoro era e puta i te Paremete tetahi ture mo ta maua e ki nei, tera ano tetahi mea e mea ana maua me mahi. I pai koe, e Te Kawana, i to Panui, ki te whakaatu i nga mahi i whakaturia ai e koe tenei Komihana, a ko to whakaaturanga te take o te haere nui mai o nga Rangatira ki o maua aroaro. A, e ki ana maua, e Te Kawana, kia penei hoki te puta o to Panui o to ara mahi mo enei mea, ina oti tenei rapurapu, ara, nga mea e paingia ana e koe. Hei whakamutunga tenei ki te mea tera tetahi mea e puta marama mai ana ki o maua whakaaoro i ia ra i ia ra koia tenei, kahore e pai kia waiho a Te Whiti, tona kotahi ko ia anake i runga i

tona tu i tenei wa, engari kia kaha kia hono tonu te rapu tikanga hei whakangawari i a ia. E kore tenei raruraru i te Takutai ki te Hauraro e mutu—ki te kore e mahia i runga i te ringa kaha—i te ata whakariterite ranei. Ko te whakaki i o tatou whareherehere ki te herehere, a kahore nei i puta he hara kirimina mo ratou, engari i te mahi rapu tikanga kia puta mai; hei mahi hoha tenei ma tatou, a e kore e puta mai te mea e hiahiatia ana e tatou; ara, te Rongomau o te Takutai. I penei te kupu a Te Paraiti (Mr. Bright) i te Whare o Raro o te Paremete o Ingarani, i runga i tona korero mo te Habeas Corpus Suspension Bill mo Airani "Kahore e kitea te mohio o te tangata i runga i te mahi o te ringa kaha me te whakakore." Ko ena tu mea e whakatikaia ana anake i runga i te tikanga nui a te Kawanatanga, a hei whakaora tangata. Otira e tu tonu ana ena tikanga i te ara o te whakaoti raruraru e oti ki te mahi ke, ki te mea ka waiho kia mahia e te tangata mohio. E ki ana maua, kua puta te roa, ki te mea ka whakamanaia a maua tohutohu e koe, e Te Kawana, me ata korero marire atu kia Te Whiti te ara e mahia ai nga kainga kahore i te noho pai. A me ki atu kia tahuri mai a ia, me whakaae ko tetahi wahi mana, ko tetahi wahi mau, e Te Kawana, a i runga i tona ara ki te whakaae i runga i ta raua korero ko Te Make. Otira, me whakamarama marire atu era ano e riro i te Kawanatanga te wahi mana. Ko te tikanga o te whakaputanga atu o enei mea ki a ia, e mea ana maua me waiho ki o tangata e tohutohu nei ki a koe, e Te Kawana. Ko ta maua tenei kia tere tonu, kua e whakaroaina.

E tukua atu ana enei mea katoa i runga i te whakamoemiti ki a koe, e Te Kawana.

WILLIAM FOX (TE POKIHA).

FRANCIS DILLON BELL
(TE PERE).

Whare o Te Paremete Poneke, 5 o Akuhata, 1880.